

A hiedelem megjelenítése a szépirodalomban. *Esetelemzés*³¹⁶

Tematika: a hiedelmek poétikai univerzumba való áttemelése; szerzői intenciók, szépirodalmi eszközök, műfajok; esztétikai funkció; a hiedelmeket használó társadalom hiedelemértelmezésének figyelmen kívül hagyása; hiedelemellenes attitűd.

Terminológia: esztétikai tárgy, irodalmi esemény, narrátor, reprezentációk epidemiológiája, elsődleges és másodlagos beszédműfajok, transzilvanizmus.

Rontás és boszorkányság a szépirodalmi univerzumban

A szerző hosszú időn keresztül figyelte azt, hogy a rontásra, gyógyításra, a boszorkányságra vonatkozó szövegahagyomány, beszélési gyakorlat hogyan épül rá a genealógiai struktúrákra, a biográfiai motívumokra, a lokális szociális és geográfiai struktúrákra, az ökoszisztémára, mint a hiedelmet legitimizáló, hitelesítő evidenciákra (Keszeg V. 1999, 2002/2003, 2002a). Jelen esetben arra kérdez rá, hogy mi történik ezzel a hagyománnyal, amennyiben

- a hagyomány áttevődik egy számára idegen környezetbe,
- az orális, tehát variálható hagyomány leíródik, azaz kimerevül,
- ha olyan személyek textualizálják és öntik narratív formába, akik nem álltak személyes kapcsolatban ezzel a hagyománnyal, értesüléseiket idegen forrásból merítik, és fiktív narratívumba szerkesztik,
- a hagyományról való beszélést valamilyen speciális (ezen esetben esztétikai) szándéknak rendelik alá,
- feldolgozása, átírása egy tőle idegen stílus eszközeivel történik meg,
- a hagyománytól szintén független személyek ezzel a hagyománnyal mint a fenti reprezentációs folyamat termékeivel találkoznak.

Jelen elemzés arra tesz kísérletet, hogy a boszorkányság, a mágia, a látnokság, a mediálás, a rontás–gyógyítás gyűjtőfogalmába vonható motívumoknak az irodalmi beszédmódban való feltűnését és jelenlétét tekintse át. Az irodalmat olyan nyelvi viselkedésnek tekintjük, amely az esztétikai értékteremtés szándékával zárt, definit jellegű szövegeket (*esztétikai tárgyak*) szerkeszt, és ezeket nagy példányszámban sokszorosítva terjeszti, ezáltal két esztétikai alany (az alkotó és a befogadó) között esztétikai viszonyt létesít (Szerdahelyi I. – Zoltai D. 1979). E viszony alapját (eszközét) esetünkben olyan szövegek képezik, amelyek az esztétikai tárgy megalkotásában etnográfiai tényeket (a boszorkánysággal kapcsolatos motívumokat és narratívumokat, epikus sztereotípiákat) használnak fel. Azaz,

³¹⁶ Az esetelemzés korábban közölt változata: Keszeg V. 2004a.

ebben a sajátos helyzetben az etnográfiai tények a maguk mikrokontextusából (kognitív környezetéből, textuális/rituális koherenciájából) kiemelve eszközértéket töltenek be az esztétikai öröm kiváltásának folyamatában. Ebben a folyamatban az etnográfiai tények az alkotó akarata szerint/ellenére reprezentálnak egy olyan világot, amelyben e tények világépítő, konstitutív, továbbá biografikus funkciót töltenek be. A műalkotások mint nyilvános, kommunikált reprezentációk a befogadás során mentális reprezentációvá alakulnak át. Dan Sperber járványtani metaforáját, a „reprezentációk epidemiológiáját” használva (D. Sperber 1996/2001: 42–44),³¹⁷ a műalkotás popularizálódása napirendre tűzi és állandósítja az etnográfiai tényekkel való szembesülést egy olyan világban, amelynek nincs közvetlen tapasztalata e tényekről, s amely e tények tárgyalását és kezelését más paradigmába utalja át. A paranormális rontás, a gyógyítás, a boszorkányság a művészi szövegbe emelkedve megszűnik külső referenciára, ténszerűségre igényt tartani, kiemelődik abból a kollektív életvilágból, amelyen belül realitást (életvilágot) termel, viszonyokat, életpályákat szabályoz. Narratív megjelenítése partikuláris szöveggé, művészi szöveggé alakul át.

A mítosz, a történelem és a művészi szöveg elhatárolását Jurij Lotman végezte el. Tipológiájában a mítosz a ciklikus mozgásnak alávetett, aktualitását ismételten, rituális módon felújító, az elvet, a normát, a törvényt hordozó és szabályozó szöveget jelenti. A történelem a ciklikusság helyett a lineáris időt, a törvényszerűség helyett az anomáliát, az egyszeri eseményt reprezentálja. E szövegek már nem szerveznek világot, hanem róla beszélnek. A művészi szöveg a szövegtipológia háromszögének harmadik sarka: a nem-valóságosát ábrázolja, az öntörvényűt, a fikciót (J. Lotman 1978/1994). Amiről más összefüggésben Jürgen Habermas is szóvá teszi: a „metafizika után” megnő az eljárási racionalitás (a megfigyelői perspektíva kihangsúlyozása, a módszer) szerepe, szemmel láthatóvá válik az ész szituálása (historizmus, életfilozófia, az emberi egzisztencia), a figyelem nagyobb intenzitással fordul a beszélés kontextusa, aktusa felé. Illetve, mindaz, ami ezen a határon kívül szorul, a művészetben kontextualizálódik, szerveződik újra. (J. Habermas 1988/1993: 181–212.)

E folyamatban leglátványosabban a szüzsé narratív megjelenítésének státusa és kontextusa változik meg. Primér társadalmi kontextusában a narratívum valójában mindig aktuális kulturális igényeknek, funkcióknak felel meg: konfliktusokat kezel, előítéletet termel, hagyományt örökít át, (genealógiai, tér-, jelen-, szociális, kulturális stb.) identitástudatot erősít, attitűdöt tanít és vált ki, képzeteket tanít és erősít meg stb. Azaz, egy életvilág része és ugyanakkor az életvilág megépítője. A referenciális funkció (előbb említett) radikális megváltozása mellett a szüzsé az irodalmi diskurzus kontextusába tevődik át. Elveszíti az életvilággal való kapcsolatát. A szöveg által szerző kezdeményez irodalmi kommunikációt olvasóval, amely lebonyolításában egy közvetítő közeg (szerkesztő, kiadó, terjesztő) vesz részt. Valamint, a narratívum az *irodalomkritika* és *irodalomtörténet* tárgyává válik. A róla

³¹⁷ A szerző maga zárja ki fogalom 'kóros' értelemben való használatát. A metafora mindössze a reprezentációk terjedésére és hatására utal.

való beszélés *irodalmi esemény*. Ennek következtében, ebben a folyamatban a boszorkány, a gyógyító, a mágus, a narratívum primér feldolgozója, hallgatója, akárcsak a narratívum mikrokontextusa, a poétikai univerzum részévé válik.³¹⁸ A jelenség az irodalmi/művészi folklorizmus fogalmával azonosítható. A fogalom a folklórtól a nem-folklor felé, számára idegen környezetbe való elmozdulást nevezi meg.³¹⁹ Hermann Bausinger szerint ebben a folyamatban a populáris kultúra elemei egy heterogén, egyensúlyozó identitású társadalom kezelése stratégiájának része (H. Bausinger 1983, különösen 439).

A szüzsé irodalmiasítása, irodalom általi lefoglalása egyéb következménnyel is jár: a szüzsé megjelenítésének morfológiai és formai (műfaj, beszédstílus) specifikumai felszámolódnak, átszerkesztődnek, szerzői világképnek rendelődnek alá. Vlagyimir J. Propp strukturalista meseelemzésének nyomán néhány kísérlet történt annak bizonyítására, hogy a mitikus és mágikus szerepkörök narratív feldolgozásában egy véges számú, szerepkörök szerint eltérő narratív paradigma érvényesül.³²⁰ E kutatások egyik megállapítása, hogy a hiedelem narratívumoknak néhány elkülöníthető nagy típusa van. Ezek: *a találkozás, az elhárítás, R a hibás, R szert tesz démoni erőre és megtámadja R-t.* (Keszeg V. 1999: 132). Az erdélyi mezőszéki boszorkány narratívumok elemzése pedig azt a következtetést eredményezte, hogy e narratívumok leggyakrabban az alábbi narratív sémát követik: *valaki boszorkánnyá válik; a boszorkány megkárosít valakit/valamit; a boszorkány támad, áldozata tanács alapján védekezik és megszabadul a rontástól; a boszorkány bűnhődik* (Keszeg V. 1999: 40–49, különösen: 49). Ugyanígy, általában a hiedelemről való beszélés módja sajátos terminológiai, retorikai és műfaji lehetőségekkel rendelkezik, amely az irodalmi szövegben vagy elszakad a szüzsétől, vagy az utánzás, a szimuláció eljárása révén kerül be a szövegbe.³²¹ „A nyelvhasználat minden szférájában léteznek bizonyos megszilárdult megnyilatkozástípusok” – mondja Mihail M. Bahtyin. A nyelvi érintkezés feltételei között közvetlenül kialakult beszédformák a *primér, elsődleges műfajok*. A kulturális érintkezésformák más hagyománnyal, bonyolultabb formákkal rendelkeznek. Ezek a *másodlagos (összetett) műfajok*. (M. M. Bahtyin 1978/1986: 357–418.) Esetünkben a hiedelemnarratívum a szépirodalmi beszédmód formáihoz, a regényhez, a színdarabhoz, a novellához, a költeményhez stb. igazodik hozzá. A műfajiság a beszélés etnográfijának irányzata szerint is a kulturális regiszterre jellemző sajátosság (D. Hymes 1974/1997).

³¹⁸ A gondolat kifejtése: W. Kayser 1958/1977, különösen 71–72; J. Lintvelt 1981. Ez utóbbi szerző mondja, hogy az absztrakt szerző és olvasó maga a mű jelentése, e szerepeket a mű hozza létre (J. Lintvelt 1981: 18.)

³¹⁹ A folklorizmus alaptípusait (tudományos, reprezentációs, mindennapi és művészi) Bíró Zoltán különíti el (Bíró Z. 1987: 33–44).

³²⁰ A hiedelem narratívumok morfológiai elemzését V. J. Propp nyomán Bohuslav Beneš kezdeményezte. Tanulmányának magyar fordítása: B. Beneš 1978. A magyar narratívumokat Fejős Zoltán és Keszeg Vilmos értelmezte (Fejős Z. 1981; Keszeg V. 1999).

³²¹ A szimuláció a reálisnak a reális jeleivel való helyettesítése, a realitásnak modelljével való helyettesítése. A reprezentálástól, reprezentációtól eltérően megkérdőjelezi az igaz–hamis, valódi–képzeltbeli közötti különbséget. (J. Baudrillard 1981/1996: 161.)

A korszak és kisebbségi ideológiája

A kutatást az 1918 utáni, két világháború közötti romániai magyar irodalom alkotásaira terjesztettük ki. Bár az alsó határ meghúzása mindenképpen önkényes, mégis azzal indokolható, hogy Erdélynek romániai felségterületté alakulása következtében szükségessé vált az irodalmi élet újraszervezése, az irodalom státusának megteremtése, funkcióinak újradefiniálása. A történelmi változás az emigrációnak, a magyarság jogvesztésének olyan látványos és traumatikus formáját eredményezte, amely az egész térségben egy új „korszaktudatot” eredményezett. A korszaktudat nagymértékben megnyilatkozik az érvényben lévő szövegekben, a szövegek termelésében és használatában, valamint a szövegek retorikájában.³²² A *transzilvanizmus*nak nevezett ideológiai konstrukcióban valójában ellentmondásos tendenciák simultak egybe: a történelmi múlthoz való ragaszkodás és a történelmi előítéletek mellőzése, a hagyomány őrzése, ápolása, popularizálása és a korszerűségekre való törekvés, a nemzeti hagyományoknak a kisebbségi létben való átörökítése és a román nemzeti állam etnikumai felé nyitás, az irodalmiságnak a kisebbségi lét szolgálatába való állítása és az irodalmiságnak a partikularitástól való eloldása stb.

A politikai-társadalmi forradalmak és átrendeződések általában érintik meg az irodalom státusát, a műértelmezés, a kritika és a recepció kánonjait. Ez a gyakorlat a kortársak hallgatólágos konszenzusa, amely a társadalmi kapcsolatok, a kommunikációs tevékenységben használt beszédmódok és szövegek kognitív keretét képezi. A két világháború közötti korszak irodalmának társadalmi hivatásáról állandó diskurzus zajlott. Itt mindössze a *Pásztortűz* cikkírójának szavait idézzük, aki szerint „az erdélyi magyarság mai helyzetéből természetszerűen következik” az irodalom iránti érdeklődés. „Az erdélyi olvasóközönség ösztönszerűen keresi a tiszta irodalmi szellemmel való belső összeforradást. Irodalmi felolvasásoknak, szavaltatoknak Erdélyszerte nagy a közönsége”. (Interim 1923). Ugyanebben a korban megfogalmazódott az erdélyiség kergetéséből származható provincializmustól való félelem is: „Az egyik, a nem kívánatos változás az, ha a közönség és írók zöme az általános kulturális törvény kivételsterü megcáfolásával vissza és alá esnék újra az irodalmi tudatnak rég elhagyott alacsonyabb fokára s nem a művészt a magyarban és a magyart a művészetben keresné és követelné, hanem csak az erdélyi vagy romániai magyart a művészi mozzanatnak elhanyagolása, a tudat középpontjából kiesése árán.” (Krisztof Gy. 1925).

³²² A gondolatot, más összefüggésben Kulcsár-Szabó Zoltán is felveti. Az általa idézett Odo Marquard szerint a korszakhatárok felállítása, az idő „behatárolása”, a „határszükséglet” antropológiai igény. (Kulcsár-Szabó Z. 2000: 90–91.) A korszaktudatba tartoznak az egy korszakon belül a múlt, a múlthoz való viszonyra, a társadalmi viszonyokra, a szövegek érvényességére stb. vonatkozó, érvényben lévő konszenzusok. A korszak és a korszak retorikájának összefüggéséről még: Füzi I. –Török E. 2000; B. Steinhilber 2000.

Szerzők és művek

Kik ezek az inkvizítorok, akik újra kinyitják a boszorkányperek már-már elfeledett dosz-sziéját?

Qui raconte le roman? – teszi fel a kérdést egy 1977-ben francia nyelven megjelent tanulmányában Wolfgang Kayser. Válasza: a 19–20. századi epika felszámolta az olümposzi, mindentudó narrátor szerepét. A konkrét narrátor (a szerző) és a konkrét olvasó történeti és biografikus személyiség, a múltól független világban élnek, s a mű által kommunikálnak egymással. (J. Lintvelt 1981: 16–30.)

Makkai Sándor (1890–1951) *Ördögsekér* című története 1601-ban kezdődik és 1636-ban zárul. A csiksomlyói Báthory István korán árvaságra jutott gyermekei 1601-ben kerülnek nagybátyjuk, ecsedi Báthory István udvarába. Itt nevelődnek éveken keresztül, a rendek Báthory Gábort Bethlen Gábor sugallatára innen emelik Erdély trónjára 1608-ban. Az ifjú fejedelem öt év múlva máris gyilkosság áldozata, helyét Bethlen Gábor foglalja el. A másik árva, Báthory Anna, előbb Bánffy Dienes, majd Jósika Zsigmond felesége, özvegye, 1636-ban tűnik el az olvasó elől.

A szerző Báthory Anna boszorkánysorsának két korszakát szerkeszti meg. A lengyel, pápista vallású mostohaanya szeretetének védelme alól a lápok övezte várba érkező lány a szerető, de immár megfáradt Macskássy Sára, a főudvarbíró felesége közelében vadócá alakult. Örömet lelte a vadászatokban, a vad vágtságban, a magányos bolyongásokban. Élvezettel követte a leölt állatok szenvedését, áruhában részt vett a cselédek duhajkodásában, helytállt az ifjú nemesek tivornyaiban. Prométheusz történetét hallva fogalmazódik meg benne az élete értelme: az emberek kínzása, a szadizmus. Makkai Sándor Báthory Anna jellemének alakulását a paraszti mitológiával való találkozásból vezeti le. A várba érkezve a gyermekek azonnal felfigyelhetnek Ecsedi Báthory István puritánságot, komorságot, vallásosságot árasztó, és a feleség, a homonnai Drugeth Fruzsina „*messze bűzlő kotyvalékkal tele fazekkal*”, füstölöszerszámokkal sürgő javasasszonyokkal benépesített lakosztálya közötti különbségre. Bár a vár ura fogadja be a maga világába az ifjú vendégeket, Fruzsina asszony lakosztályába pedig nincs bejárásuk, a lány mégis ez utóbbihoz vonzódik jobban. Kis szolgája, az ártatlan és naiv Sári avatja be a környék mendemondáiba. Igazi tanítómestere a félelmetes kinézésű, mindent és mindenkit szemmel tartó, szeszélyes banya, Rebi néne. A szerző nem tud elvonatkoztatni a boszorkánnyal szembeni előítéletektől. Az öregasszony eszelős, csúnya és kegyetlen. Folytonosan magában motyog, a legváratlanabb helyeken tűnik fel. Teste szőrös, arca barázdált, ujjai hullókarmokban végződnek. Az első találkozást a regény így prezentálja: „*Hirtelen egy vén, hajlott hátú, boszorkányképű banya csoszogott eléje, vigyorogva, magában motyogva.*” Anna a boszorkánytól tudja meg, hogy a várban kísértetek járnak. Luca napján Rebi is beszélt a vérfertőzést elkövetett, s ezért apjuk által kivégzett Báthory-testvérekkel. Tőlük hallotta azt, hogy Anna a várba fog költözni. Találkozásukkor felajánlja szolgálatait a fiatal leánynak: „*Ne feledd, hogy jóakaród, szolgád vagyok, s miben akarod, segítlek. Titkos sok*

tudománom es parancsodra léssen!...” Anna sosem veszi igénybe szolgálatait. Ellenben az ismételten elborzasztja, hogy az öregasszony legtitkosabb gondolatait is olvasni tudja.

Makkai Sándor nem tudja hitelessé tenni Rebi néne alakját. Ritkán szerepelteti, s még ritkábban motiválja ténykedését, jellemén elégtétellel hagyja eluralkodni a negatív vonásokat. Asszonyát meggyőzi arról, hogy férje megrontotta, s ezzel kiterjeszti föléje a hatalmát. A lakosztályába zárkózott asszony számára ő szállítja a kémkedéssel megszerzett híreket. A fonóban, a cselédek körében hátborzongató történetekkel szórakoztatja hallgatóságát. Míg a tudatlan, idős cselédek hisznek szavának, a fiatalok elhallgattatják alaptalan vádaskodásai, locsogásai miatt. Idő előtti halálát is fecsegései miatt leli. A testvérek szerelmét kileső, s erről asszonyának árulkodó öregasszonyt Báthory Gábor az erkélyről a mélybe hajítja. A szerző nem tudja elfojtani kárörömét. *„Végre hát csakugyan repül Rebi nénő, még károgozott is a levegőben”* – jegyzi meg ironikusan.

Az alighanem elkerülte Makkai Sándor figyelmét, hogy saját történetében az öreg Rebinek Annára jóval nagyobb hatása van, mint ahogyan a szerző szeretné. A lánynak álruhába öltözve van alkalma kihallgatni Rebi néne Báthoryakról készített fátumát: *„A Báthoryak fia mind ördög, leánya mind boszorkány! – mondta Rebi nénő, s halk borzongás futott végig az ostoba leányok hátán. – A legrégibb ősiük egy hétfejű sárkán s egy gonosz tündér gyermeke volt, e lábban pározották, s az építé e várat. A címerökben azért es vannak sárkánfogak. Fia, leánya egymással szeretkező, egymást öldöklő vótt örökké a Báthoryaknak. Teméntelen kincseiket lüdercek vetik fel a föld alól. Valamennyi eladta lökít az ördögnek. A mostani úrnak is vagyon egy szörnyű bűnyye, mer megölt egy főurat, hogy leányát elrabolja s kincseit Ecsedbe hozza. De a lány megátkozta, s az átok megfogant rajta: nagy nyavalya szaggatja örökké, s mindig éhes-szomjas, és a szíve ég, mint a pokol. Azér is imádkozik örökké, hogy az Isten megbocsásson nékie, de késő, mert láttam a vörös varjat ülni éjfélkor az ablakjában, aki az ördög, és a lelket várja.”* Tulajdonképpen ezzel a mozzanattal indul el Anna a kikerülhetetlen fátum felé. Annát legelőször, egy gyermekes játék hevében, fivére nevezi boszorkánynak. Nem sokkal később, a cselédek összejövetelén Rebi néne mondja el, hogyan készül a szerepét betölteni. *„Egykettőre megnől a kis boszorkán, s akit hajszálival megfoghat, a lábban léssen annak fekvőhelye! [...] A kis boszorkán [...] már es tanujja a tündérséget. Tudjátok, hogy örökkön a lápokban szeret búkálni. Vadászik, mondjátok. Igen a! A kis kerek tóhoz jár titkon, ahol a tündérek laknak, s tőlük tanujja a legén-szív-hasgatás, elhervasztás mesterségjít!”* A titkon kihallgatott beszélgetés hatására a körülötte történő szokatlan eseményeket már Anna is saját boszorkány voltának tulajdonítja. A várban meglepedő ötvösmesternek ő mondja: *„Hiszen boszorkány vagyok! [...] Boszorkány, boszorkány! Láttam a tündéreket a kerek tóban. Szólottak, beszéltek. Szeretem a vért látni s kacagni azt, ki szeret! S egy legény felakasztotta magát érettem, akivel reggelig táncoltam.”* Az ötvösmester képet is metsz *„Anna boszorkányról”*, a tizenhárom éves, megejtően szép lányról. Nevelőanyjának, az idős Sára néninek halálos ágyán szintén megvallja boszorkánnyá válását. S nemsokára a parasztok is annak tartják őt. Titokzatos, érzéki, vadóc *„nádiboszorkánynak”*. *„Maga se vette észre, hogy lassan-lassan kezdi elhanyagolni*

magát; hogy viselkedésébenm, öltözködésében, szavaiban paraszti sorába süllyed a lép lakóinak, s amint térdig felgyűrt szoknyában, mezítláb tapos a lépban, s evez vagy hálót von, tüzet rak, üstöt kever, nádat tör, hever, beszél vagy hallgat: egészen olyanná kezd lenni, mint ők, s kócos tündéri szépségében a Leonárd mester ezüstplakettjén kacagó nádiboszorkány zilált hajú, vad bűbája kezd valóra válni. Pásztorlegények tüzes szeme s méla furulyája a tisztásokon, halászlegények búsongó dalolása s keserves füttyei a nádasok rejtekein, szótlán félelemmel s epedő szerelemmel feléje hajló vad parasztfiúk szagos bokkrétái, miket a délutáni árnyékban felébredve maga mellett, s néha egészen beborítva általuk, keblén talál: ezt a vad boszorkányi bűbájt hirdették; az egész lép tele lett iránta való forró, füledt, tikkadt szenvedéllyel: s ő maga álmodozva, lan-kadva, hanyagon s lefelé süllyedve járt ebben a légkörben, kócosan, virágkoszorúval, lép szennyezte s tépte ruhában s kietlen messzeségbe meredt szemekkel.”

A tizenöt éves fejedelmi sarjnak a cselédek világában és a lépban való eltévelyedését a Gyulafehérvárról hazatérő fivér, később a várba érkező Nádasdnyé tesz szavá. S innen már új korszak indul Anna életében. Annának a Bethlen Gáborral való beszélgetése, a férfi iránt fellobbanó rajongás megtisztítja az önvádtól, kiemeli a szennyes gondolatok fertőjéből. Rebi néne halott, Báthory Gábor Erdély fejedelme. Annát fivére szeretői másfajta boszorkányságra, a szerelem művészetére, a férfiindulatokkal való játékra tanítják meg. Új tanítója Báthory Erzsébet (ő az, akiről mint vámpírról készült film Nyugaton), s méginkább Imrefiné, az erdélyi kancellár kacér felesége, akinek hatására a nádiboszorkány „úri boszorkánnyá” alakul át. Báthory Erzsébet mondja: „Megtanulod a szerelem művészetét!... Ez a mi szép testünk arra született, hogy fejedelmek s főurak esenek kétségbe érte! Én is boszorkány volnék a te gondolatod szerint. De nem parasztle-gények, hanem urak boszorkánya! Az léssz te is, leánykám! Országok sorsa fordul meg s függ a hajszálainkon!” Majd pedig Imrefiné: „Nem hitván kendőben s egyébben van az én boszorkányságom... Hanem, látod-é, forró karjaim, puha keblem, égő szemem s csókos szám vonja hozzám a drágát!... Igen, kell lennie bennem valamely bűbájnak, de belül. Nem mesterséggel cselekszem, hanem belőlem csak úgy kigyün... asszonyi csáb, Anna.” S Anna azonnal átállítódik az új boszorkányszerepre: „Igen...én is boszorkány vagyok...ilyenformán” – feleli töprengve. Ettől kezdve az öltözködés, a csábítás, a paráznaság, a terhesség megelőzése és megszakítása, az élvezetek nyújtása és követelése köti le figyelmét. Hálójába rendre belekerül két férj, a fejedelem fivér, megszámlálhatatlanul sok úr és szolga. Áldozatai között néha ártatlan lányok is vergődnek. A házaseset négy évétől halálra kínzott első férjtől örökölt kereké vár „boszorkányvárrá”, a bűnök, élvezetek, tivornyák, a szodomizmus helyszínévé alakul át. Ám Báthory Annának ez alkalmal sem sikerült valódi boszorkánnyá válnia. Az egyetlen erdélyi férfin, akit tisztelni és szeretni tud, Bethlen Gáboron Báthory Anna minden varázsa megtörik. És akkor is, amikor 1618. december 14-én a kolozsvári börtönbe zárják. Sem a nádi-, sem az úri boszorkánynak nincs hatalma sem élők, sem halottak fölött. Még maga fölött sem – sem a bűnöknek, sem az indulatoknak nem tud ellenállni. Látszólag Erdélyország és Erdély fejedelmének sorsát igyekszik befolyásolni. Amire tehetségéből telik, az csupán az erkölcsi

fertőben való megmártózás. A narrátor ezért is félti hatásától Erdély és az erdélyi arisztokrácia sorsát.

A szerző gyakran él a *leleplezés* gesztusával.

Egy alkalommal, nem sokkal az ecsedi várba költözés után, Sári, a kis szolgálólány elfecsegi a konyhai öreg cselédektől hallott mendemondákat. Holdvilágos éjszakákon a halott Báthoryk kísértet formájában sétálgatnak az ecsedi vár kertjében, zivatarok idején pedig a pincébe és a padlásra húzódnak dorbézolni. Rebi néne, a vár titokzatos öregasszonya, lépten-nyomon bizonygatja, hogy éjszakánként egy, fejét a hóna alatt hordozó ifjú kergetőzik egy Báthory kisasszonnyal. Incesztust elkövető testvérek voltak ők, akiket apjauruk büntetett fővesztéssel, a lányt pedig a kútba vettetéssel. Anna hatása alá kerül a frissen hallott fura történeteknek. A késő esti órában lakosztályát egy szál gyertya világítja meg. Annak a lángja is hirtelen lobogni kezd, majd kialszik. Anna a kísértetnek tulajdonítja a fény kialvását, s rémülten menekül fivére ágyába. Az író azonban siet felvilágosítani az olvasót, hogy a gyertya fényét a nyitott ablakon becsapó szélfúvás lobogtatta meg, s egy berepülő nagy, sebes denevér keltette szélörvény oltotta ki.

Ugyancsak a hallottak, valamint az első, szabadban töltött éjszaka szokatlansága vált ki érzelmi csalódást Annában. A várban tartózkodó fiatal nemesek szórakoztatására három napra tervezett vadászat első éjszakáján Anna elkószál az ecsedi lápban. De innen idézzük a regényíró által vezetett történetet. *„Egyszerre csak a nádasok felett, a füzesek lombjain át kibukkant az ezüst hold, kísérteties fénnel öntve el a világot. Anna nem tudott tovább a sátorban maradni. [...] Hirtelen kis kék láng lobbant fel előtte. Ott libegett, anélkül hogy világítana, szeszélyesen táncolva előtte, mintha a füvek hegyén ugrálna. Aztán még egy, még egy... Csakhamar egész kis lidércsereg libegett, táncolt előtte. Anna követte őket. A kis lángok átszökelltek a zombékokon, be a nád közé. Végig egy ösvényen. Egyszerre csak eltűntek, de ugyanakkor, mint valami csillaghullás, fénybogarak egész felhője rajzott fel körülötte nesztelenül hullva, hullva a sötétbe. S túl a fényfelhőn, valami édes, bűgő susogás hangzott, mintha hívta volna. S Anna szinte álomban ment, ment előre. S kitárult előtte egy holdsütötte kis kerek tó. Szinte felsikoltott. Őt-hat fehér test ringatózott a habokban, s karcsú, fehér karok nyúltak a hold felé. A vízitündérek fűrödtek a holdfényben, s egymással sugdosódtak szívet fájdtató szirénhangokon. [...] Már látta sötéten kígyózó hajukat, vakító keblüket, fényes szemüket, piros ajkukat, villogó, nevető gyöngyfogukat, s feléje tárt habfehér karjaik cikáztak a szeme előtt. S ekkor halotta a hangjukat is:*

– Jöjj, jöjj! Mink is Báthory kisasszonyok voltunk, s most tündérek vagyunk! Jöjj, fűrödj velünk a holdfényen, jöjj vízi palotánkba a hínár alá! Száz szép legény van ott lehurkolva s alusznak. Szépek, szépek, s mi csókolgatjuk, ölelgetjük őket a víz alatt!”

A vízitündérek csábítják, csalogatják az elbűvölt kislányt. S hogy mégsem lép középük, a felhőben elrepülő boszorkánynak, Rebi néninek köszönhető, aki a víz alá riasztja a lányokat. A narrátor újra siet előhozakodni a magyarázattal. *„A hold kisütött, s egy nagy, fekete halászsas lebbent el a sás között. Hat szép fehér hattyú rebbent szét a tavacska vizén. S Anna mélyet sóhajtva úgy érezte, mintha nehéz álomból ébredne.”*

Az ecsedi várba érkezett árvákat már első nap reggelén váratlan meglepetés éri. A fürdőszoba egyik csapján hideg, a másikon pedig forró víz ömlik a padlóba eresztett márványmedencébe. A meglepődött Anna boszorkányságnak nevezi a fürdőszoba ilyen működését. Nem tudja azt, amit a narrátor elárul olvasóinak az újszerű technikai megoldásról: a fürdőszobába körbejáró ló hajtotta gépezet pumpálja fel a vizet az emeletre. A megoldás, akárcsak a kertben és a termekben található egyéb elmés megoldások, egy csavargó olasz mestertől származik.

A leleplezés a távolságtéremtés olyan eljárása, amely a narrátor és az olvasó között szolidáris viszonyt alakít ki, azáltal, hogy a szereplő háta mögött cinkosan egymásra mosolyognak, s ily módon különválasztja egyik oldalon a szereplő világát, a történetet (*histoire*), másik oldalon a narrátor és az olvasó, tehát az értékítélettel telített világot, az *elbeszélést* (*récit*).³²³ Az eljárás retorikai alakzata a helyzet kétszeres, párhuzamos (pontosabban ellentétes) narratív megjelenítése. Miközben az első narratív reprezentáció szimulálja az optikai csalódáson áteső hőssel való együttérzést, megpróbálja átélni emócióit, a második narratív reprezentáció a történetet átírja a racionalitás dimenziójába. Ezzel az eljárással gazdagon élt a felvilágosodás szépirodalma (pl. Bessenyei György: *Tarimenes utazásai*), a 19. századtól kezdődő népművelő, felvilágosító irodalom (Gegő Elek).

A szerző egy pillanatig sem engedélyezi magának, hogy beleveessen ebbe a világba. Nem tesz engedményt, nem marad következtelen. Bár egy alkalommal több lapon keresztül jeleníti meg a cselédasszonyok fonóját, maga nem tudja belefeledkezéssel, személyes idegenkedése és előítéletei nélkül hallgatni az ott elhangzó történeteket. Nem rejtegeti azt, hogy személy szerint számára is ellenszenves ez a világ. Amint a regényhez írott előszóban nevezi: „alacsony és durva környezet”. (Makkai S. 1979: 352.) Valójában a folytonos, állandó és hangsúlyozott jelenléte alkotja meg a világot, jelenti a világ biztonságát. A történet morfológiai szerkezete ezért is tér el a boszorkánynarratívumokétól, s hasonlít ahhoz a hatalmi beszédmódhoz, ami csupán egy ítélet motivációja kíván lenni. A szerző nem hallgatja el azt, hogy Anna törvény általi halálra ítélese saját találmánya: a szerző erkölcsi érzéke nem volt hajlandó szemt hunyni egy gátlástalan lélek tévelygése fölé. Idézzük a meglepően indulatos célzást rejtő szerzői magyarázkodást: „Báthory Anna sorsa különben ékesen szóló bizonyágtétel az erkölcsi világrend sérthetetlen fensége mellett. Akik ezt a világrendet igazán tisztelik, azok mély szájalommal fogják kísérni Anna sorsát, s megerősödnek az örök törvény iránti hódolatukban. Akik nem? Azokról nem érdemes beszélni”. (Makkai S. 1979: 353.)

Szintén e hatalmi beszédmód retorikai alakzataként nevezhető meg a boszorkánnyal, a boszorkánysággal kapcsolatos etnográfiai tények hiánya és eklektikus volta. A forrásairól beszélve a szerző teszi szavá, hogy Komáromy Andrásnak a *Századok* 1894-es évfolyamában közzétett, A „bűbajos” Báthory Anna című életrajza indította meg érdeklődését. Ez a forrás azonban „egyetlen adatot sem tud róla adni gyermekkorának abból a sorsdöntő hét

³²³ Az elbeszélés (*récit*) a szereplők diskurzusából és a narrátor diskurzusából felépülő narratív világ. A történet (*histoire*) ennek egyik része, a szereplők által megjelenített, elbeszélte világ. (J. Lintvelt 1981: 31–35.)

esztendejéből, amelyet tizennégy éves koráig Ecsed várában töltött az árva”. (Makkai S. 1979: 351–352.) Amire a szerző ebben a helyzetben rákényszerül: „Mindezeket az alakokat és az egész környezetet ki kellett színezni.” (Makkai S. 1979: 352.) Így válik érthetővé, miért annyira vérszegény e poétikai világ boszorkány-alakja, s miért annyira ingatag az az életvilág, az a kognitív világ, amelyben Anna benne él. Mindössze elvétve találunk a történelem folyamán olyan hiedelemközhelyeket, mint: a táncot az ördög találta ki, Luca napja gonoszjáró nap, az új helyiségben látott álom beteljesedik, a boszorkány hajából vágott tincs szerencsét hoz.

Makkai Sándor 1890-ben született Nagyenyeden, papi családban. Kolozsváron református teológiai, majd bölcsészdoktori oklevelet szerez. 1915-től lelkész, 1917-től teológiai magántanár, 1926-tól, 36 éves korától püspök, 1936-ig, amikor távozik Erdélyből. Élete 1951-ben zárult. *Ördögszekér* című regénye Kolozsvárt jelent meg 1925-ben, egy évvel a püspökké választás előtt. Könyvében azonban elsősorban nem a puritán érzelmű lelkész, a püspökhelyettes, a majdani püspök szólal meg. A lelkész Makkai egyébként is „a vallásos jelenségek realista, kritikus, történelmi értelmezésében oly messzire elment a racionalizmus irányába, amennyire gyakorló egyházi ember egyáltalán elmehet” – írja róla egyik életrajzírója (Szócs I. 1979: 26). Inkább azt a nemzetét féltő értelmiségit kell látnunk, aki a realitásokkal való szembenézést sürgette (*Magyar fa sorsa*, 1927; *Magunk revíziója*, 1931; *Magyar nevelés, magyar műveltség*, 1937), s a nemzeti történelem, a múlt és a jövő, a történelemalkotó energiák elherdálását féltette. A nagy munkára hivatott, az átlagembert meghaladó kapacitásokkal született Báthory testvérpár részben megbízásból, részben jószántából egy ideig saját elképzelése, saját indulatai szerint alakítani kezdi Erdély történelmét. Amit Makkai Sándor furcsáll, az a két testvér által erre kiválasztott stratégia. A regény rövid idő alatt nagy feltűnést keltett. „Megjelenése idején a romániai magyar irodalom első igazán zajos könyvsikere volt; híres és hírhedt regény, botrányhangulat alakult ki körülötte; illet, hogy mindenki véleményt mondjon róla, akár olvasta, akár nem [...] Mert noha az utolsó Báthoryak testvérszerelme, vérfertőző rémhistóriája nem lényege ennek a regénynek, mégis az olvasók aszerint emlegették és tartották számon: »az a regény, amelyikben azok a testvérek...« És ugyancsak ilyen izgató, felszínességében is ható témája e regénynek: Báthori Anna »általános elzüllése.«” (Szócs I. 1979: 6.) És idézzük Németh Lászlónak az olvasás izgalmáról árulkodó, 1927-ban írott szavait: „Első kiadása körül valóságos mondanakört támasztott a megjelenését követő botrány s a hozzáférhetetlenség Siegfried-csuklyája. Voltak, akik a legnagyobb magyar regények közt emlegették, s voltak, akik az erdélyi kálvinistákat féltették püspöktől. Dühös röpiratok és dühös püspökfiak támadták a fiatal főpapot, aki Biblia-fogó kezével a testvérszerelme leírására vetemedett.” (Németh L. 1927/1989: 153.) Ezekről az indulatos támadásoktól igyekeztek megmenteni a szerzőt és a művet a romániai irodalomkritika leg-tisztábban gondolkodó ítései: Laczkó Géza, Németh László, Kuncz Aladár, Jancsó Béla, Szerb Antal, Szenczei László. A téma az ő hatásukra kanonizálódott morálfilozófiai kérdéssé. Amint a fenti elemzés is bizonyította: a boszorkányság az önpusztító hajlamokat tápláló és az együttélés normáit kikezdő morális beállítottság foglalata.

Szabó Dezső (1879–1945) számtalan indulatot meglobogtatva mondja el a 20. századi erdélyi falu „elsodródását”.³²⁴

Lelkésze, Farcády Jenő megállíthatatlanul süllyed el családjá gondjaiban, az adósságokban, az alkoholmámorban. Amiből erőt merít az élethez, az a különböző alkalmakkor rögtönzött dagályos eszmefuttatás. Kuncz Ilona, a falu tanítónője úgy éli életét, mintha ő lenne megbízva a földi igazságszolgáltatás végrehajtásával. Schönbergernek, a faluba tévedt zsidónak csak pénze van, majd mindent megvesz hozzá.

A falu fiataljai hirtelen nagyra nőve helyet keresnek maguknak az életben. Bőjthe János egyetemi tanulmányait befejezve tér haza Európából, s szülei meglepetésére úgy dönt, hogy földet fog művelni. Farkas Miklós a budapesti modern irodalmi élet hangadója, vezéralakja lesz. Kilenc könyvét ki lelkesedéssel, ki értetlenkedve, ki felháborodva olvassa. Farcády Judit, a szépséges paplány színészi pályáról álmodik a falusi parókia sötét szobájában. Sarkadi Géza, a falu Schönberger nevű zsidójának akarnok fia előbb Farkas Miklós árnyékában írja meg kritikáit, majd apja kitűnő érzékét örökölve miniszteri széket foglal magának.

Az első világháború mindannyiuk számára sorsforduló. A férfiakat, a fiatalokat frontra viszik. Itt hal meg rendre Kuncz Ilona mindkét fia. Míg az idősebbik halálhírén a hamis hazafiság pátosza segíti át, kisebbik fia halálának hírére már nem tudja túlélni. Farcády Jenő nagyobbik lánya Budapest hírhedt szépasszonya lesz. A pompából rendre aláereszkedik az örömlányok megvetett világába. Kisebbségi testvére betegségnek lesz áldozata. A lelkész egészségét az ital, tisztességét a nincstelenség emészti meg. Mikor a botrány elől egyháza korai nyugdíjba menekíti, családjá eltartásáért írni munkát vállal. A falu zsidója mindenkor feltalálja magát. Egyetlen riválisa Bőjthe János. Az Európát, majd a frontot megjárt fiatal ember a román betörés elől szétszóródott faluját összegyűjti. Újraéleszti a gazdálkodást, családot alapít, jövőt teremt.

A sodró lendületű történetet, a sűrűn benépesített regényvilágot Szabó Dezső 1919-ben alkotta meg. Azt bizonyítja benne, hogy a világot mindenestől újra kell teremteni. A múltjába hulló dzsentr, akárcsak a hozzáigazitott, korrupttá vált közigazgatás, a nyomasztóvá vált oktatás, az egyház nem tudják sem a történelmet, sem az életet vállalni. Ezért mintegy varázsütésre válnak láthatatlanná, omlanak össze a háború kitörésekor. Ezt a halálra ítélt látszatvilágot jeleníti meg Szabó Dezső az európai mitológia segítségével.³²⁵ A mitológiát, akárcsak a vallást olyan metaforikus nyelvként használja, amely egyszerre tud referenciális és szimbolikus funkciót betölteni. A halódó világ realitását ellen-súlyozza a rávetülő mitikus világ: a mitológia az étellel a látszatélethez, az emberrel a gyilkos és alattomos indulatokkal eltöltött, a múltja, az ösztönei által üldözött nem-embert, a jelennel a múltat, az alkotással az örömtelen munkát, az étellel a halált állítja szembe. A

³²⁴ Szabó Dezső meghatározó szerepét Jancsó Elemér jelöli meg: „A magyar falu és paraszt sorsa Erdély íróit Szabó Dezsőn át figyelmezteti feldolgozásra.” (Jancsó E. 1935/1976: 102.)

³²⁵ Egyik értelmezője szerint Szabó Dezső e regényében az eltűnt falu, az elveszített Erdély mítoszáat rekonstruálja. Jelen esetben azonban az értelmezés e vonalát nem kívánjuk követni (lásd: Pomogáts B. 1989: 9).

regény mitológiájának domináns alakjai a *lidérc*, a *kísértet*, a *visszajáró halott*, a *vámpír*. Farcádynak az ital savanyú szaga által betöltött lakásában a kis lámpa fénye súlyos *lidércként* fekszi meg a gyermekek álmát. A papucs alatt élő Kuntz Imre számára izgága felesége folytonos *lidércnyomás*. A háború előrevetülő réme felvert *lidércként* indul neki a világnak. Farkas Miklósnak nyugtalan lelkiismerete *lidércként* szegődik nyomába. Később már menekülni próbál *lidérceitől*, „*ön maga feljáró kísértete lesz*”. A papság és az erdélyi magyarság megváltó ígéretként induló Farcády tiszteletes egészségét és erkölcsét kikezdi a sok dorbézolás. A folytonos alkoholemorból ritkán ébredő férfiba *hazajáró lélekként* tér vissza a szerető apa. Később, mikor püspöki rendelkezésre új lelkész foglalja el a szószéket, s Farcády egy faluszéli házikóba költözik családjával, a falu megfélemezik róla, s ritka sétái során úgy csodálkoznak rá volt hívei, mint *felállt hullára*. A gyermekei halálát elviselni nem tudó tanítónő felakasztja magát. Férjének hagyott levelében fogadkozik, hogy *visszajár* majd megrontani boldog özvegyi életét. A *vámpírok* a háború kitörésétől kezdve pusztítják a férfiakat. A háttérországból, a beteggondozókban „*a vér fertelmes vámpírjai*” támadnak rájuk, a férfira éhes lányok, ápolónők, „*hogy a halni indulókból még kimaszturbálják az utolsó ölelést, az utolsó garast*”. E kísértő lények világába illeszkednek be a *manók*, a *vilik*. Együttesen egy olyan mitológiát alkotnak, amely szubjektivizálja, individualizálja, megélhetővé és megítélhetővé teszi a történelmet, a társadalmat, a háborút. Világuk csak akkor szűnik meg, amikor a gyilkos indulatú ellenségek lassan kihalnak, amikor a háború véget ér, amikor Bőjthe János maggal veti be a termőföldeket, s amikor a bölcsőben felsír az első csecsemő.

A múlttal, a dzsentrivel, a háborúval, egy ellenséges világ részeivel számol le Szabó Dezső regénye. Ezért nem tudja intencióit pusztán a regényírás narratív eljárásaira bízni. Helyenként a gondolatok, az írói intenciók, helyenként az indulatok maradnak pórén. Ezért is követte lezárhatatlan, összebékíthetetlen vita a regény megjelenését.³²⁶ A regény mitológiája azonban kifogástalan. És észrevétlen. A mitológia mint retorikai eljárás a történelmi narratíva megjelenítésének eszköze, alkalmas megidézni és elítélni egy antivilágot, amely a jelennel szemben a múlt, a humánussal szemben az antihumánus, a haladással szemben a megtorpanás.

A két világháború közötti romániai falu sorsát megszállottan vállaló és irányító **Balázs Ferenc** (1901–1937) a nagyvilág bejárása után az aranyosszéki Mészkon állapodott meg, unitárius lelkési hivatást teljesítve. Az unitárius teológia elvégzése után előbb Oxfordba, majd az Amerikai Egyesült Államokba utazott. Haza Ázsián keresztül, Japán, Kína, India, Palesztina érintésével tért. Személyesen kereste fel Rabindranath Tagore-t, Gandhit-t. Amerre járt, mindenütt szülőföldje felemelése számára keresett gazdasági, szociális, kulturális modelleket. Hazatérve tanító szándékkal tette közzé világ körüli útjának tapasztalatait

³²⁶ Balogh Edgár szerint a regény megjelenése után alakult ki egy Szabó Dezső-imádat és egy dogmatikus Szabó Dezső-elátkozás (Balogh E. 1968/1974: 211).

(*Bejárom a kerek világot*). Falusi lelkészként népfőiskolát, vidékfejlesztő szövetkezetet kezdeményezett, négyéves falufejlesztési tervet dolgozott ki. Eredményeiről és kudarcairól megírta a kor legvisszhangosabb szociográfiai munkáját (*A rög alatt*). Mindezen idő alatt kitartó munkatársa volt a *Korunk* című folyóiratnak, munkatársa, vezéregyénisége a radikális szemléletű *Erdélyi Fiatalok* csoportosulásnak. A „magyar falu problémáiról”, az „erdélyi magyar faluról”, „a szövetkezeti kérdés jelentőségéről”, „a falu gazdasági problémáiról”, „a falu gazdasági megszervezéséről” folyamatosan tartott előadásokat. Nőszövetséget, dalárdát, ifjúsági egyesületet, sportéletet alapított. Templomot, papilakot, iskolát épített és bővített. Vetőgépet vásárolt, gyümölcsfákat telepített, vízvezetékét kezdeményezett, vegyszerek használatát javasolta.

Súlyos betegen regényt írt mészköi élményeiből, a falutörténetnek az emlékezet alapján is azonosítható epizódjaiból, *Zöld árvíz* címmel.³²⁷ A kritika kezdetektől a hanyatlás, a betegség „bélyegét” látja a művön. A Balázs Ferencről szóló monográfiát befejező Horváth Sz. István így foglalja össze a regény recepcióját: „Nem is egyértelmű a regény fogadtatása. Már akkor többen meglátják és fel is vetik hiányosságait, szerkezetének széteső voltát [...] A regény besorolódott a kortárs népies regények közé.” (Mikó I. – Kicsi A. – Horváth Sz. I 1983: 232.) A szerző ez utóbbi mondata Kováts József bírálatából ihletődik. Szerinte ugyanis „Mint irodalom a közepes népies regények közé sorozható, mint egyéni dokumentum oly papregényekkel tart fenn közösséget, melyek *Az elnémult harangok*, *Fáklya* és *Elsodort falu* vonalán túl a szerző életének szűrőjén áttört tapasztalatok.” (*Napkelet* XV/8. 1937: 534, idézi Mikó I. – Kicsi A. – Horváth Sz. I. 1983: 232.)

A *Zöld árvíz* két világot szembesít egymással. Az egyik a biztonságot nyújtó, a múlt-hoz és a tájhoz tapadó helyi hagyomány: a mentalitás, az életvitel, a szomszédokhoz, a román lakossághoz, az élethez és a halálhoz való viszonyulás, a lokális történelem. A másik a templom és az iskola, Balázs Ferenc világa: a könyvek, az általuk beszívargó gondolatok, a nagyvilág.

A regényben a falunak egyénisége van, nem képlékeny, az értelmiségi szándéka, kénye-kedve szerint alakuló, alakítható szocium. Ellenállása, bizalmatlansága szándékai felülvizsgálására kényszeríti a népnevelőt. A nép segítségére falkában siető megváltókról a lekenyési Kelemen Lőrinc, azaz a mészköi Nyitrai András gazda mondja el véleményét Adorján Dénesnek: „A falusi embernek éppen ezért lett olyan nyomorúságos a sorsa, mert igen sok úriember akar rajta segíteni, s ezt a rengeteg embert mind nekünk kell el-tartani. [...] A háború előtt egy ember ült a jegyzői irodában, most négy. A fináncok el-fértek Terebesen hat vagy hét szobában, most egy palota kell nekik. Ügyvéd volt nyolc, most negyven. Orvos is vagy öt, most ötannyi. Aztán van mezőgazdasági kamara, ki-bővített tanfelügyeség, három annyi csendőr, a hivatalokban minden asztalra két hi-vatalnok s ez a rengeteg ember mind azt mondja, hogy segíteni akar rajtunk. Az Isten

³²⁷ A regény első kiadása 1936-ban jelent meg, az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában, a második Budapesten, 1937-ben.

megvert bennünket ezzel a sok segítővel. Mindenütt utunkat állják, reguláznak, igazítanak, kirendelnek, közmunkára hajtanak, az ember még egy süttőkemencét sem építhet az engedélyük nélkül. S ez mind a mi javunkra történik. De meg is kívánja mindegyik az árát.” A regényben népnevelő „kalandor” jelenik meg. A faluban élő, a faluban tartózkodó értelmiségiek mindenike megtorpan választott hivatása útján. Verebes Péter, a tanításban megfáradt tanító a felesége elől menekülve hagyja el a falut. Fekete Vince, az ifjú pap híveivel a kepe kifizetésének visszautasítása miatt különbözik össze. Bár önzetlenül gondolja a kertek ifjú facsemetéit, s házasságot ígér a tanító lányának, a kepe miatt elmergesedő helyzetben ellene fordul a fiatal tanító kultúrházépítő szándékának is. Ugyanúgy kiszorul a falu életéből, mint a szomszédos Sóvárra „költöztetett”, az állandó lángolásban korán kiégett, halálos ágyon fekvő Létai Balázs lelkész, aki kultúrotthont épített, tejszővetkezetet, gépszint alapított, saját pénzén bővítette ki az iskolát, a papilakot azonban a maga számára elhanyagolja kényelmessé tenni. Alakjában Balázs Ferenc felismerhetően magát mintázta meg. Adorján Dénes, a balavári teológiai tanár nyaralni érkezik a faluba. A néhány hét alatt olyan népszerűvé válik, hogy problémáikkal hozzá fordulnak a falu lakói. Ő maga azonban nem szándékszik e világ megváltójává lenni.

Miközben a szerző kulturális reformot sürget, elkeseredve nézi azok magatehetetlenkedését, akiknek ezt vállalniuk kellene. S miközben maga programot dolgozott ki a falu felemelésére, modernizálására, s korábban a falusi embert és annak tudását már-már mitikus, mindenképpen romantikus színekben látta és láttatta, közvetlen tapasztalatai alapján nem tud elnézőnek lenni a falu, a falusi ember mentalitásának másságával szemben. Az 1923-ban megjelent, egy ifjú írógeneráció csoportos jelentkezését képező *Tizenegyek* antológia programadó bevezető írásában Balázs Ferenc alábbi lendületes mondatai olvashatók a „székely mitológiáról”, a „faji kultúráról”. „Most nézzük ezzel a szemnyitással az új erdélyi irodalom egyik feltűnő jelenségét. Fogjuk kezünkbe azokat a lélekdarabokat, amelyek pennájuk csákányával zengő szavú székelyek fejtettek ki lelkük sziklájából. Azokat az ősi, székely földből fejet emelt, földszagú, csillagokba néző, szikrázó, zengő elbeszéléseket, amelyeknek mámorosa ma minden földből nőtt székely [...] Mik ezek? Elbeszélések, regény darabok? S főképpen: mesék, vagy valóságleírások? [...] Ez nem valóság, nem mese: hanem mitológia. Ki állítja, hogy a mitológiákat eltemette az idő? Hős korban élő fajok, amelyek akkor bontják ki életerejüket, mitológiákba szárnyalnak. Megnyílt utakon elszárguladni látni hatalmassá, tökéletes erőssé nőtt önmagukat: ez a mitológia. Egy faj életakarata, amely akkor dobban legelőszőr. Bommolt látás, amely teljessé képzelt óriásainkat beleállítja minden kapcsolatba. Földhöz kötözgeti, bogarakhoz hajlítja, fák közé emeli. S ez a mindent-egybeölelés szükségképpen vallásos színezetű, valláson értvén az ember lelkének kozmikus dolgokba való belenövését.” Balázs Ferenc programot kezdeményezett a „faji” (valójában nemzetiségi és népi) hagyományok átmentésére. Ennek részét képezte a helyi népművészeti hagyományok (alabástrom faragás, szövés) újraélesztése, a kézműves termékek (tordai) boltban való értékesítése, a népmesék, népdalok, a helyi narratív emlékezet népfőiskolai összejövetelel való előadása.

Már *A rög alatt* című kötet is az Aranyosszék, az aranyosszéki ember „felfedezésének” örömről, élményeiről tudósít. A mészkiói egyházközség 1744-ből fennmaradt jegyzőkönyvében lelkesedéssel fedezi fel a 20. század elején is működő, az egyházi birtokon a hitközösség, a hívek érdekeit demokratikusan érvényesítő gazdálkodás előzményeit. Népművelő szándéka ettől kezdve folyamatosan a helyi közösség érdekeihez, érdeklődéséhez, sajátosságaihoz igyekezett igazodni. A falufejlesztési akció jelentős részét képező népfőiskola és vallásos estélyek összejövetelein ő maga is belefeledkezve hallgatja hívei élménytörténeteit, meséit, dalait. Erről az élményről *A rög alatt*ban külön fejezet számol be *Megszólal a falu* címmel. Nyitrai Mózes, idős Gálfi Miklós, Nyitrai András az első világháború frontélményeit részletezte a feszülten figyelő faluszeledek. Gálfi Zsigmond a közeli Torda munkásságának sztrájkélményét idézte fel. Hosszú Miklós a hajdani iskolabjárásra emlékezett. Borbély Gyuri az unitárius Mészki és a katolikus Sinfalva ellenségeskedését idézte fel. A mesélő kedvű Jobbágy Sándor pedig egy hazugságmesével szórakoztatta hallgatóságát. De a könyv majd minden lapjának más-más mészkiói szereplője van: gyermekek, férfiak, asszonyok, akiket egy-egy szavuk, vélekedésük, tettük miatt nem lehetett nem megemlíteni ebben a mészkiói krónikában.

A szerzőnek a faluban tett megfigyeléseiből a *Zöld árvíz*ben sajátos etnográfiai realitás áll össze.

A Mészkión élő Balázs Ferenc a parókia udvaráról naponta szemtanúja a templom közelében lévő falu kútjánál zajló esti itatásnak. A zajos, majd hirtelen elnéptelenedő, elcsendesedő falu életképszerű motívuma a regényben ismételtlen visszatér. Ugyanilyen életkép készül a tavaszi sürgés-forgásról, a tavaszi szántásra igyekvő férfiakról, az ebéd utáni, árnyékban megejtett pihenésről. Kelemen Lőrincet a regény első napjának estéjén a faluban mindennapos vacsorával, puliszkával és kecsketejjel várja felesége, mint ahogy korábban a kurátor a faluban tartózkodó püspököt is ilyen vacsorával vendégelte meg. A falu sziklás határában máig népes kecskenyáj szedegeti össze a füvet. Hosszasan elidőz a templom előtt gyülekező, az istentisztelet előtt a falu ügyeit megvitató férfiaknál, a húsvéti előkészületeknél. A közérdekű eseményeknek, rendelkezéseknek dobolás kíséretében való közzététele az aranyosszéki falvakban egészen az utóbbi időig szokásban volt. A mészkiói lelkész figyelmét nem kerüli el az sem, hogy hívei igyekezzenek új ruhadarabot magukra ölteni az úrvacsora vételére, a megszólaló harangszót kalapot levéve hallgatják. S amit maga is sokszor gyakorolhatott: „A pap kitette a kalapját a tornác fájára, a harangozó a toronyablakból észrevette a jelt, a két harangkötelet a két markába fogta. A kicsi az asszonyoknak szólott, a nagyobbik a férfiaknak zengett. A kapuk megnyíltak az egész faluban szerte, ünnepélyes, lassú léptekkel indult el a hívők serege a közös találkozásra.”

A helyi történelem, a helyi topográfia, a helyi életvilág olyan alakzatok, amelyek a *Zöld árvíz*ben a helybéliek számára múltjukat, világukat, társadalmukat idézik meg. A kívülálló számára azonban ez a minőségük nem létezik. Balázs Ferenc a regényesítésben a helyi toponímiát, olykor pedig a toponímia dekódolható kicserélését, a falu életéből szelektált események epikus keretbe szerkesztését, fiktív eseményeknek a falu életterébe telepítését

alkalmazza. A regénybe épített események és személyek a falu emlékezete alapján máig azonosíthatók. A regény ily módon a közösségi emlékezet externalizációjává vált, akár csak a falu temetőjében található epigráfiai irodalom, a családi irattárakban felgyűlt oklevelek, levelezések, nekrológok, különböző feljegyzések.³²⁸ S ami számukra még kedvesebbé tette e történelmet, az az, hogy az általuk ismert, a nagyvilág által elismert papjuktól származik. Kelemen Lőrinc a Kövespadon keresztül gyalogol be Terebesre orvost hozni beteg unokaöccse számára. Sógora a Ciglából hoz tüzelőt családja számára. Fekete Vince a Szőkemál szőlősei között enyeleg Verebes tanító lányával. A mészköiek ma is ugyanazon a kövek szaggatta úton járnak a falu központjától a temető irányába, amelyen a három fiatal, Vince, Klárika és András a szőlős felé indul. A regényben Mészkö Lekenyes, a közeli város, Torda Terebes, Kolozsvár Balavár, Aranyosgyéres Berkenyész, Sinfalva Berkes, Aranyosszentmihály Sásd, a falu határában elfolyó Aranyos pedig Hevenyő néven szerepel. Máli néni, a lázas kisgyereket eredményesen gyógyító „*öreg boszorkány*” Jobbágy Máli néven közismert, kedves figurája volt Mészkönek. Pataki Domokos Bíró András, Gagyar Sándor Halmágyi Tamás, Kerekes József Kereki József névre hallgatott. Bálint Samu valódi neve Gálffy Balázs, a falu harangozója volt. A frissen a faluba került Gergely Dezső tanítót a helybeliek Zsigmond Ferencel, Balázs Ferenc tanító kollegájával, Mikó Imre Szabó Dezsővel azonosítja.³²⁹ A gyermekét villámütés folytán elvesztő Sebesi Dénesné tragédiáját a szájhagyomány is megőrizte fél évszázadon keresztül. Az asszony egyébként serénységéről kapta nevét Balázs Ferenctől.³³⁰

Hasonlóan emlékezetes a regényt lezáró két tragédia, a veszett farkas garázdálkodása és a hirtelen hóolvadást követő áradás.³³¹

A regényben a falusi mentalitás érzékeltetésére Balázs Ferenc döntőnek érzi a súlyos beteg gyermekhez, a betegséghez, a gyógyításhoz való hozzáállás bemutatását. Egyik asszony forróvizet javasol a gyerek nyakára, a másik rántott hagymát a mellére, a harmadik Máli néni sűrűt, hogy szenes vizet vessen, más pedig lemondóan a papot javasolja, hogy imádkozzék a betegért. Kelemen Lőrinc, a gyermektelen nagybácsi undorral fogadja a boszorkány érkezését és sürgölődését, felelősségre vonja a papot, amiért pénz

³²⁸ Az emlékezet mind a napi élettevékenységek, mind pedig a kommunikáció, a társadalmi viszonyok szempontjából alapvető szükséglet. Az emlékezés alapvető identitástermelő cselekvés. Minthogy a múlt anynyiban létezik, amennyiben feleleveníthető, szemiotizálható, valójában nem ösztönszerű, hanem kulturális cselekvés. Az orális emlékezés technikája az emlékezet térhez (topográfiához) és időhöz (kronológiához) való kötése. A felejtés elleni védekezés az emlékezet externalizációja, írásban való kihelyezése, a későbbi értelmezés számára hozzáférhetővé tétele. (J. Assmann 1992/1999.) Egy mészköi személy „írott környezetének” bemutatása: Keszeg V. 1998c.

³²⁹ A szereplők azonosítását Jobbágy Miklóssal (sz. 1894) és Gálffy Eszterrel (sz. 1921) végeztem el. A regény topográfiáját Mikó Imre is megfigyeli. Balázs Ferenc: *Bejárom a kerek világot*. Bukarest. 1975: 24–25.

³³⁰ A névadás mint poétikai-stilisztikai alakzat vizsgálata a mesekutatás figyelmében álló kérdés volt. Irodalmából: Balázs G. – Barati A. – R. Wolosz 1989.

³³¹ Ezen eseményeket a falu szülötte, a lelkész Nyitrai Mózes is megörökíti emlékiratában (Nyitrai M. 2001: 235–237).

helyett imával siet a beteg gyógyítására, s orvosért indul a közeli városba. Azt azonban az árvízveszély miatt semmi pénzért sem tudja kimozdítani otthonából.

Más alkalommal a faluba érkezett fiatal tanító irányítja olyanképpen a beszélgetést, hogy a hiedelmekben hívők nevetségessé váljanak. „Azt már ők [a dalárda tagjai] *is régen tudták, hogy halott embert föltámasztani nem lehet, angyalok, ördögök, prikulicsok nincsenek, csak a szeme káprázik annak, aki a temetőben effélével találkozik.*”

Az udvarhelyszéki Farkaslakán született és nevelődött **Tamási Áron (1897–1966)** közelről és részleteiben ismerte a boszorkányhit elemeit. A motívum egész életművét végigkíséri. Valahányszor részletezőbbé válik a székely világ ábrázolása, mindannyiszor, titokzatossgba burkolva, megjelenik az éjszaka nyugtalan asszonya, a boszorkány.³³²

Egyik ilyen történet az *Énekes madár* című mesejáték. A történet olyan erősen ki-munkált, hogy a benne megjelenő boszorkány magatehetetlenül rabja lesz az írói szándéknak.

Egy, „akármelyik” székely falu egy házában három lánytestvér lakik: két vénlány, Gondos Eszter és Gondos Regina, és Gondos Magdolna, az ifjú, virágzó fiatal lány. Ebbe a házba járnak be az udvarlók, a két vénlegény, Bakk Lukács, Eszter vőlegénye, Préda Máté, Regina vőlegénye és a fiatal Kömény Móka, Magdolna ifjú jegyese. Az egymást szerető ifjú pár itt lesz az öreg, irigy és rosszindulatú párok ismételt támadásának célpontja. A tér, akárcsak a mítoszokban, inhomogén, strukturált. Az első felvonásban a szoba balra nyitott, jobbra, öltözőkamrában folytatódva, zárt. Ez a sötét helyiség tölti be a boszorkánykonyha szerepét. A lányok ide vonulnak vissza átöltözni, megszépülni, vak gyűlölettel feltöltődni, a második felvonásban pedig ez a kamra lesz Magdó börtöne. A második felvonás az udvart veszi használatba. A *bal–jobb* oppozíció itt a *fent–lent* oppozícióval egészül ki. A bal oldalt található fa, amelyre az üldözött Móka menekül, növekedni kezd, elérhetetlen magasba emelve ellenségei elől a fiatal legényt. Az udvar jobb oldalán van a kút, amelynek mélyébe a csellel elejtett Mókát belevetik. Itt, ekkor jelenik meg a díszlettárgy szerepét betöltő kecske alakú boszorkány, aki a legény elvesztét a kút körüli táncával ünnepli.

Tamási Áron *mesévé* alakította át a boszorkányhitet.³³³ Motívumait egy olyan narratív struktúrába építette bele, amelyben az elveszti valóságosságát, leválik a szociumról, s egy morális üzenet (a gonosz és a jó örök küzdelme, a jó győzelme) szolgálatába állította. A boszorkányság motívumai (csoda, metamorfózis, állatalak, sötétség, ördög) ebben az elrendezésben elveszítik konstitutív és normatív funkciójukat, s az élettel együttjáró rosszal, a gonosszal, a halállal kénytelenül szembesülő ember örökös harcáról szóló optimista kicsengésű narratívum elemei.

³³² Pl. *Kivirágzott kecskeszarvak*.

³³³ A mesét V. J. Propp olyan, unilineáris sémára épülő történetként határozza meg, amelynek kezdete egy hiányra való rádöbbenés, befejezése pedig a hiány pótlása, a hős akcióit tekintve pedig a mese kezdete a hős károsulása, befejezése a hős győzelme. A mese az erkölcsi világrénd epikus foglalata.

A mítoszok (és mesék) retorikájának a poétikai világképbe való beépítését a korabeli kritika értetlenkedve követte. A *Magyar Csillag* 1942-es évfolyamában Németh László igyekezett megvédeni a szerzőt, a következő érveléssel: „minden prózai műfaj közül a dráma tűri a legnehezebben az élet »hű másolását«. Az élet az lassú, körülményes valami. A drámának pedig kevés ideje van, hogy mindent elmondjon róla. Az óramutatójuk nem járhat egyformán. A drámának a valóság összevonásával, gyorsabb villanásokkal, nagyobb mozgási szabadsággal, az ünnep sűrítettségével kell perceibe a napokat, ládácskájába a tereket s szavaiba a gondolatsorokat beszorítani.” (Németh L. 1942: 403–404.) Az íróról készült monográfia szükségesnek tartott különválasztani két korszakot az írói pályában: az első korszakban a mitológia része az ábrázolt világnak. A második korszakban azonban az ábrázolás retorikáját képezi. (Taxner-Tóth E. 1973: 32.)

A *Jégtörő Mátyás* című regényét Tamási Áron 1935-ben tette közzé.³³⁴ A történet narratív szála három, egymástól távoli regiszterbe van belehelyezve: az egyik egy fiatal székely házaspár családi életének első kilenc hónapja, a második a megszületendő gyermekük szellemének világa, a harmadik pedig a bennünket közelebről érdeklő boszorkánytörténet.

A történet egy zárt falusi világban történik. A narrátor – az olvasónak mindössze az első lapok után van alkalma tisztázni – a történet végén megszülető csecsemő szelleme. Miközben rendre bolhába, pókba, méhbe, szarkába, gólyába, bagolyba, sasba, rókába, majd kutyába költözik, innen pedig a regény egyik szereplője által kiköltött lidércbe, alkalma van különböző perspektívákból láttatni az eseményeket szövő Tamási Áront.

Márta és Mátyás szerény lakodalmi külsőséget követően, szerény házikóban kezdi meg közös életét. Mindketten serényen munkálkodnak a családi hajlék átalakításán. Márta kívül-belül tisztára meszeli a házat. Mátyás az udvaron található műhelyben ezermesterkedéssel tölti a napokat. Kamarájuk egyelőre üres, kedves, segítőkész idős rokonaik segítik ki őket élelemmel. Az egyetértés, a boldogság azonban nem hiányzik ebből a házból. S ez teljeseedik be a történet végén az újszülött Mátyás világrajöttével. A gyerek szelleme a történet legelejétől főszereplőként vesz részt az eseményekben. Még maga sem tudja, hogy szülei azok, akik közelében meglelepszik. Bolhaként és pókként csak közelükben tartózkodik, kihallgatja beszédjüket, elkíséri őket útjaikra. Méhként azonban már segít rajtuk. A Mátyás által eszkábált kaptárokba tizenkét méhcsaládot csábít. Gólyaként, bagolyként és sasként pedig állatokkal, madarakkal hordja tele a szülei által előkészített hordókat.

Papjának virágvasárnapi tanácsát követve Mátyás lyukas, pirosra festett fakanalat készít. A nagypénteki vecsernyén ezen keresztülnézve tudja azonosítani a falu boszorkányait. A likon keresztülnézve torz fejek jelennek meg: orruk piros, arcuk szögletes, szemükből parázna, lenyűgöző fény sugárzik, arcuk pedig hátrafele néz: „Nagy piros orral, arasznyi állal és kikovácsolt lator szemmel. Ezt a fejet látta, amint arccal nem előre nézett, hanem hátrafelé. Mert úgy állott az a borzongató nagykendős fej, a két váll felett

³³⁴ Itt jegyezzük meg, hogy a regény folytatása az 1937-ben közzétett *Ragyog egy csillag*.

megfordítva, arccal a sarka felé.” Innen kezdve nyílik meg a boszorkányhiedelem registersztere. Mátyás ugyanis döbbenettel ismeri fel édesanyját, Sári nénit is a boszorkányok között. *„Aki az igazságot akarja, a legnagyobb terhet akarja.*” S ettől kezdve többé már nincs nyugta: küzdenie kell a gonoszság ellen.

Tamási ettől kezdve az etnográfus precizitásával alakítja narratív formájúvá a boszorkányhiedelmeket. A templomból elborzadva hazasiető Mátyás elégeti a fakanalat, amint azt szükséges tenni. Anyja azonban ennek ellenére tudomást szerez fia merényletéről, s az éjféle percekben megjelenik az ifjú pár házában, a mély álomba sülyedt fiát talpra kényszeríti s beszélgetni kezd vele. *„Hallgass ide, és ne felejtss el, amit mondom. Te többet akartál tudni, mint amit más közönséges ember tud. Titkok után leskelődtél a nagypén-teki vecsernye alatt. Az igazságot akartad tudni, és megtudtad az igazságot. Igen, de vigyázz, és soha ki ne ejtsd a szádon azt a szót, hogy boszorkány, mert akit úgy nevezel, az nem rosszabb ember a többinél! Csak igazibb ember, mert erősebb az esze, és nagyobb az akarata, mint a többi halandóé. És inkább tudja e világnak igazságait, mint más. Aki pedig az igazság szolgálatában forgolódik, annak a hatalmak külön fegyvereket adnak.*” S hogy emlékezetessé tegye fia számára ezt a tanítást, meztelenül a padra fekteti. *„Igy fogsz feküdni reggelig. S ez a fekvés két dologra emlékeztessen tégedet, amíg csak élsz. Az egyik az, hogy a titokkeresőnek és az igazságkutatónak viszontagságot kell látni. A másik az, hogy a titok és az igazság csak az erős akarátú és bátor ember előtt fekszik meztelenül. Ha megértetted, amire most tanítottalak, akkor mondd, hogy csak az Isten az egyedül tökéletes, mert őelőtte meztelenül fekszik mind az egész világ.”*

Az etnográfiai narratíva következő epizódja az állatokkal való szövetségkötés. A szerencsés véletlen úgy hozta, hogy nagypénteken kígyó került Sári néni útjába. S nem is akármelyik, hanem a faluban megölt kereken ezredik kígyó. Ennek fejét levágta, s ebbe egy cikk fokhagymát tett, s azt titokzatosan a ház elé ásta el a földbe. A belőle kisarjadó gumókat azonban már nincs módjában megenni. A gólya kiássa és Mártának ajándékozza. S ettől kezdve, előbb csak ő, majd férje és édesapja is, ért az állatok nyelvén. A fokhagyma ereje sokkal nagyobb: tudást és hatalmat jelent, s ezért nem közömbös az, hogy ki részesül belőle. Márta édesapja másként is szerez segítséget magának. A fokhagyma tövében talált lidérctojást, valójában kakukktojást hóna alá kötve kilenc napig melengeti, amikor kis lidérc kel ki belőle. *„A lába fekete volt, és olyan vékony, mint a fekete hajszál. A teste is fekete volt, de nem nagyobb, mint egy szem besztercei szilva, s csak azon az oldalán olvadt arany-ezüst keverékes színbe, ahol rásütött a mécses. Farka nem volt, de annak a helyén egy kicsi odú állott, s az odúnak a közepén fekete szem fénylett, mint valami száraz forrásban egy mákszem fekete csillag. Szárnya nem volt, csupán végigfutó peremet viselt a két oldalán, s azoknak a segítségével szokott száguldani, akár egy tüneményes kis mozdony. A feje nagyon kicsi volt, de veresben izzott, a csőre pedig vékony és aranyszínű, s a végén felfelé görbült.”* A kis lénynek gazdája éjszakára munkát ad, s nappal a padláson kuporog.

A jók és a rosszak küzdelmére a fokhagyma miatt kerül sor. Egyik oldalon a szellem, a fiatal házaspár, Mózsi bácsi és kutyája szövethoznak a fokhagyma, azaz a tudás, az erő

megvédése végett. *„Nekünk, akik jóra akarjuk használni ezt a kincset, az életünk árán is meg kell védenünk. Ha pedig nem tudjuk vagy nem akarjuk megvédeni, akkor a fegyver a gonosz szellem kezébe kerül, minek folytán a világ romlása és a mi pusztulásunk biztos.”* A másik oldalon a boszorkány Sári néni és a megszerzett, a maga pártjára kényszerített lidérc áll. A küzdelemben sikerül megmenteni a fokhagymát. Ugyanitt Sári néni halálosan megsebesül. Ekkor dönt úgy, hogy erejét és tudását a hét éve vele szerelmi viszonyban élő Elek bácsira ruházza. *„Amióta a testemből is örömet merítettél, nem rejtegettem előled, hogy többet tudtam más közönséges embereknél, s titkos dolgokban a hatalmam is nagyobb volt, mint amazoknak. Úgy neveztek ezért, hogy boszorkány vagyok, pedig csak egy királynak voltam a szolgálója. Egy olyan királynak, aki Isten is az ő személyében, csak hogy a papok istenével nem tud egyezni. Ennek az én istenemnek sok szolgálója és szolgálója van még rajtam kívül, külön világunk és törvényeink vannak nekünk. Most is egy ilyen törvénynek akarok engedelmeskedni, vagyis azért hívattalak ide, hogy ebben a hatalmas percben, ez előtt a fekete tyúk előtt, aki úgyszintén az én istenemnek a szolgálója az állatok közül, ebben az elkövetkezett órában és a kezem szorításával átadjam neked a hatalmat.”* Elek bácsi régi vágyát látja beteljesíthetőnek: éjszaka látogatni kezdi a falu fiatalasszonyait.

Az új boszorkány garázdálkodásainak a szellem vet véget. Hogy Elek bácsit megfékezze, maga száll bele a lidércbe, aki ettől kezdve a gazdájával bolondját járattja. Hónapokon keresztül, éjszakánként a fokhagyma kiásására vezényli az idős férfit, s mikor paráználkodni támad kedve, a lidérc olyan hévvel gyötri meg, hogy nemsokára csontra szárad. Fejét pedig felismerhetetlenre torzítja: *„A feje oldalához ragasztottam a két fülét, hogy a jó szót és a jó hírt soha meg ne hallja; az állát is, egy kicsit lefelé és egy kicsit kifelé, úgy négy centivel megnyújtottam, s még utána vagy kettővel az orrát is.”* Elek bácsi szükségét látja Durumóhoz fordulni, aki Elek bácsi megtérési szándékát hallva rágyújtja házát. A tűzvészről a lázadó lidérc menti meg a falut: beleveti magát, magára tekeri s elszáll vele. Csillaggá válva tüzét szétszórja a faluban.

A Tamási által megkonstruált boszorkánynarratívum tartalmazza mindazokat a motívumokat és elemeket, amelyeket a népi narratívumok. Ezek a következők: a boszorkányerő átvétele, a boszorkány azonosításának módja (templomban, likas fakanál segítségével), a kígyó szájába ültetett fokhagyma csodás ereje (az állatok nyelvének értése), a tavasszal talált kígyó csodás ereje, a lidérctojás, a lidérc kiköltése, a lidérc kincsszerző és succubus képessége, a lidérc haragjának kifejezési módja (leköpi ellenfelét), a lidérc eltorzítja az ember fejét, a boszorkány és a lidérc éjfélkor ront. Ami a történetet mégis eltávolítja a hiedelemtörténetektől, az egyrészt a szembetűnő kerekése, a hiedelemfunkciók összességének felhasználása.³³⁵ Másrészt, a történet világa: Tamási Áron vérszegény vilá-

³³⁵ A hiedelemmondák morfológiai elemzésének egyik következtetése, hogy amennyiben egy hiedelemkör narratív megjelenítése magába olvasztja az illető hiedelemkör valamennyi funkcióját, ez a hiedelemkör im-
 produktív jellegének bizonyítéka. A világmagyarázatra még alkalmas hiedelmek folytonosan variálódó nar-
 ratív struktúrákat termelnek. (Keszeg V. 1999: 128–134, különösen 132.)

got stilizál a történet számára. Szereplői csupán annyiban élnek, amennyiben arra a történetnek szüksége van. A hiedelemtörténet fölé rendelődő szerzői metanarratíva esztétikai és morális szándékokat követ, s ehhez eszközként használja az etnográfiai (ez esetben a hiedelem) tényeket. A történet megalkotásának tudatos voltáról maga a szerző győz meg, alábbi kijelentésével: „Az értékeket mindenekelőtt a művészi forma adja meg, a szellemi magatartást a nemes mondanivaló. De nem ismerem el a forma művészi értékét nemes mondanivaló nélkül, és a mondanivalót sem ismerem el nemesnek a forma művészi értéke nélkül. Együtt állnak, vagy együtt buknak.”³³⁶ Tamási a nemes mondanivaló és a művészi értékű forma végett a boszorkányhiedelmet kivonja a szociális világból, s egy aktualitásától megfosztott világba helyezi a narratíva által.

Wass Albert (1908–1998) *A funtineli boszorkány* című regényének metatörténete a romlatlan ősállapotról, az archaikus, patriarchális világról, a natúra állapotáról a civilizáció, a kapitalista piacgazdálkodás, a pénz, a gépek, a technika áldatlan, elrontott világára, a kultúrára való áttérés konfliktusos állapotát jeleníti meg.³³⁷ A Marosvécsen lakó Éltes bárónak a Maros mentén elterülő csendes erdeiben vadállatok és a természethez visszatekert, csalódott, az emberi világnak hátat fordított, kevésszavú, megfontolt, külön, marcona alakok élnek. A Gyergyóalfaluból származó, Ratosnyán élt, púpos, székely condraharisnyás Garabonciás Gyerkót felesége hűtlenül elhagyta. Estevány nevű fiával Éltes uraság plájásának állt be. Iván Boskurov szintén felesége csalfasága miatt Besszarábiából bujdosott a disznajói udvarházhoz. Amikor tavasz jött, az italtól eszét elveszejtve kereste régi asszonyát. Miután újra és újra megfetrengett az alkohol mámorában, a ratosnyai pópánál tett fogadalmat, hogy egy évig szeszes italt nem fogyaszt.³³⁸ A Hargitáról vetődött a cibai szállásra Birtalan, a halember. Ferenc családostul lakott a Kétágban. Vénség a Dószul Fulgerujban volt plájás, Árszintya pedig bács a Belcsujban. Farkas–Dumitrunak szállás sem kellett. Szabad ég alatt húzta meg magát, nagy fájdalommal. A Dorna vidékén, a Kelemen-havasok közelében 200 juha, szép felesége és kislánya volt. Egy télen mindegyik a farkasok martaléka lett. Az Istenszéke alá, az Urszuba menekül unokájával, Nucával Tóderik is. És a hegyben élnek, s rablásból tengetik életüket az elvadult, számkivetett „prepegyitek”.³³⁹

³³⁶ Tamási Áron 1938-ban elhangzott nyilatkozata. Újraközlése a regény 1981-es kolozsvári újrakiadásában. 243.

³³⁷ A *natúra–kultúra* bináris oppozíciót a szakirodalom több megközelítésben tárgyalja. Hermann Bausinger mutat rá a tér, az idő, a hagyományok jelentésének és megélésének a technika térhódítása miatti átértékelődésére (H. Bausinger 1961/1995). Ugyanebben a vonatkozásban emlithető Szijártó Zsolt tanulmánya a civilizációs vívmányok prosperitást biztosító és kockázati faktorokat szállító hatásáról (Szijártó Zs. 2002). Pócs Éva több tanulmányában határolja el a természet és a civilizáció világát: a zooantropomorf lények (Pócs É. 2002d), a tér és idő paradigmatis eltérései (Pócs É. 1983/2002a), valamint a „nyers és főtt” kategóriái alapján (Pócs É. 2002b).

³³⁸ Az alkoholbetegek paphoz fordulásának egyedüli jelzése: Keszeg V. 1996a: 33, 359. A z alkoholisták az ortodox pap előtt fogadalmat tesznek, hogy egy meghatározott ideig nem fogyasztanak italt.

³³⁹ Román köznyelvi szó, jelentése 'hitvány, szerencsétlen'.

A kerettörténetben a román származású lány, Nuca biografikus története dominál. E történet kétféleképpen oszlik szukcesszív életszakaszokra. Asszonyi sorsként olvasva, elhatárolódik a nővé érés szakasza, a boldog szerető és anyaság szakasza, és végül (a szereplő huszonéves kora ellenére) az öregedés, a nemiségétől való távolodás szakasza. Esetünkben azonban ígéretesebb a történet másik olvasatára figyelni. Ez ugyanis egy, három fókusz felé irányuló, egészében eklektikus narratív egységbe foglalja a főszereplő életpályáját. Rendre nyomon követhetjük ártatlan, vadóc, az erdő lánya szerepének kiépülését, majd boszorkánnyá válását és boszorkányként való ténykedését, s végül szent asszonnyá való átminősülését.

Az előbb nagyapjával élő, majd az erdőben magára maradó kislány ráhangolódik a természet életére. Táplálékát az évszaknak megfelelően környezetéből gyűjti össze (gomba, baraboly, szeder, hal, apró állatok). Ismeri az állatokat, jelenléte nem kelt riadalmat környezetében. Sőt, egy őz lakni is állatai közé szegődik. Megtanul kézzel halat fogni, a jég alatt is megkeresni a halakat. Csapdákat állítani, állatot nyúzni, bőrt szárítani, nyulat sütni, nyárson halat sütni, kosarat fonni, villát faragni. Mindvégig megmarad a vadság, a civilizátlanság állapotában. Istenről nincs tudomása, imádkozni nem tud. Nincs tudomása a napokról, az ünnepnapokról, a hetek ismétlődéséről. Egy ideig apró pálcikák segítségével követi az idő múlását. Indrei-jel beszélgetve a legény a „lenti” időszámítás szerint három évet emleget. Nuca számára egyszerűen „régén” történt minden. Írást nem ismer. A Párizsból érkező képeslap számára az egyedüli találkozási alkalom az írással. Hosszasan fürdözik a patak vizében, anélkül, hogy tudatában lenne meztelenségének.

Ördög általi kiválasztottságáról a vásárban egy jósasszonytól értesül. Kezét játékosan a cigányasszony elé tartja, az azonban rettegve menekül el előle. Tenyere és homloka egyaránt boszorkányságra vall. *„Halál van az ágyadban”* – mondja döbenten. Ettől kezdve Nucának újra és újra alkalma van meggyőződni a képtelennek tűnő jóslat valódiságáról. Aki szemet vet rá, ágyát és szerelmét kéri, nemsokára halál fia lesz. Rendre áldozata lesz Nátu, Józsup, Márton, a két családos, falusi férfi. A harmadik bizonyág után öntudatlanul tér vissza a cigányasszonyhoz, aki megerősíti korábbi jóslatát. *„Szeretni akarsz és halált osztogatsz. Nem érzed a gyűlöletet, aminek eszközéül jöttél erre a földre. Terméketlen maradsz, mint a tűzliliom, aminek illata megöli a legyeket. Ha életet hoznál mégis a világra, magad ölnéd meg azt is, és nem tehetnél róla. Borzalmas írás van a tenyereden, leány, és az írások ellen nem tehetünk semmit. Te vagy a bosszú anyyala, akinek boszorkány a neve, szép és borzalmas a sorsod, félelmetes és gyönyörűséges, kívánságod parancs a pokol hatalmasai előtt, vágyad beteljesül, mielőtt kimondanád, gyűlöleted vért és tüzet terem, a csókod nyomán kinyílik a halál, megcsúfolt szüzek bosszúját hordozza a véred, megcsalt lányok átkát váltod valóra. Eredj, megérzed a szemek mögött a gondolatot, és meghallod a szavakat, amiket nem mondanak el. Meglátod, ami láthatatlan, meghallod, ami hang nélkül való, s megérzed, aminek illata nincs, mert meg sem született az időben. Eredj! Kérdezni jöttél, és én feleltem.”* Áldozatai közé kerül még egy suhanc, sőt egy madár is. Előérzete működni kezd. Előrelátja a bekövetkező eseményeket, s olvasni kezd az emberek szeméből, régen lezajlott eseményeket. S ezzel kiteljesedik

az a szerepkör, amelyet Nuca akaratától függetlenül vállal és végez. Boszorkánynak tudja, sőt maga mondja magát annak. A figyelmes szemlélő az azonosító vonásokat is felismeri a homlokán. Tekintete elapasztja a tejet.

A szerző itt zárja le a boszorkánnyá válás történetét. A fázis végét több szimbolikus írói megoldás is jelzi. A világgal újra és újra konfliktusba kerülő nagyapa (Tóderik) felgyújtja az Ursu-beli házat, s nagyapa és unoka elbúcsúznak egymástól. Nem sokkal korábban pedig egyébként is fordulóponthoz érkezett Nuca élete: az uraság fiának, Éltető Gáspárnak lett asszonya. Erdei házat épített számára, gondoskodik róla. Nuca ekkor találkozik a civilizációval. Szeretője szokatlan élelemmel, italokkal, illatos szappanokkal, petróleummal, nagy lámpákkal érkezik az erdei házba. Távolléte alatt ekkor küld Nucának Párizsból „írást”. Nuca azonban kívül reked ezen a világon. Szomorúan tapasztalja meg, hogy az úrfi szerelme nem élte túl a a külföldi utat. Élete mégis asszonyi élet: várja szeretőjét, gondoskodik róla, osztovátát állít, megszüli és gondozza gyermekét, meleg ételt tálal a házába térő plájaszoknak.

A megtisztulás, a magánnyal való megbékélés ideje ez. Ezt az állapotot két tragédia zárja le. Gáspár gyilkos szándéknak esik áldozatul. Az örökös nélkül maradt uraság magához ragadja Nuca fiát.

Ekkor újra lobogni kezdenek a korábbi indulatok. A boszorkány tovább szedi áldozatait. Majd apja mellé szegődik, a prepegyitek társaságába.

S itt, váratlanul és motiválatlanul következik be az újabb változás: Nuca szent asszonnyá változik. Megállapodott életet kezd élni. A férfiakhöz való viszonyulása anyássá válik, levetkőzi fiatalágát, nőiségét. A környezetében élő férfiak megszűnnek a nőt látni benne. Látnoki, gyógyító képességei miatt távolról keresik megkeseredett, beteg, károsult emberek.³⁴⁰ És ekkor erőszakosan tör rá a civilizáció. A két intézmény, az egyház és a törvény nem tűri meg a látnok tekintélyének kiépülését, ellenőrzés alá vonja a lakosok életét, az erdőt. A pap a templomban ellene ingerli híveit. A megmérettetésre, a küzdelemre a templomban kerül sor.

„– Emberek! – ordította a pap. – *Eltűritek ezt a gyalázatot?! Üssétek agyon a boszorkányt, kövezzétek meg, perzseljétek meg máglyatűzőn, mint a keresztény őseitek tették!*

[...] *És abban a pillanatban rettenetesen nagyot dördült az ég. A templom falai megremegtek, egyik ablak csörömpölve beszakadt, és a villámszagú szél végigszáguldott az emberek feje fölött. A pap ökle megállt a levegőben. Arca hamuszürke lett, szeme ijedten keresett egy láthatatlan ellenfelet. Fojtó sötétség borult a templomra. Villám hasított vakító fényvel át a sötétben, és vele egy időben mintha a sziklák hasadtak volna ketté a templom alatt, fülsiketítően csattant, mintha megrázkódott volna a levegő, a falak, a padsorok, a megrendült mennyezetről por hullott alá az emberek fejére, és a nagy,*

³⁴⁰ A nemiségtől való megszabadulás, vagy legalább a kiegyensúlyozott, megállapodott családi élet feltétele a látnoki, szent asszonyi szerepkörnek. Részletesebben: Keszeg V. 1999b.

súlyos tölgyfakereszt ott az oltár előtt megmozdult, és tompa robajjal ledőlt, és maga alá sújtotta a papot.

[... Nuca] a küszöbön megállt, és fölnézett a fekete fellegekre. És abban a pillanatban, mintha csak a nézésétől váltak volna ketté a felhők, meghasadt a sötétség a templom fölött, és egy éles, vakító fénysáv hullt alá az égből, éppen a küszöb elé.

Az emberek, akik ezt látták onnan bentről, keresztet vetettek, valahányszor eszükbe jutott, életük végéig, és esküdtek reá, hogy a zápor kettévált a templom küszöbe előtt, és az asszony úgy ment, napsütésben a tisztáson át, míg tőle jobbra és balra szakadt az eső. Így ment el a templomból abban az ítéletidőben, aranyösvényen, kibontott hajjal, virágkoszorúval a fején és mosolyogva, és fölötte szivárvány ragyogott. És ahogy az erdőt elérte, összezárult mögötte a zápor ólomfüggönye, eltűnt a napfény és a szivárvány, és dühöngött tovább a vihar még hosszú-hosszú órákon át.

Így mondták el az emberek, és keresztet vetettek hozzá, ahogy illik, amikor szent dologról van szó.”

Látnokszerpe e nyilvános küzdelem után, a kiválasztottság látható jeleiről való meggyőződés után teljeseedik ki. Az erdőben rejtőző, magányos tudós asszony alakja hitelesen van áttemelve a népi narratívumokból. Ellenségei égi ítélet alá esnek: a házuk rendre kigyullad.

Ám nem sokkal a küzdelem után csendőrök jönnek megbüntetni, felelősségre vonni. Ettől kezdve az asszony láthatatlanná válik, átköltözik a szóbeszéd, a híresztelések ellenőrizhetetlen világába. Elméje bomlott, viselkedése kiszámíthatatlan. Hol vadlányhoz, hol tündérhez hasonlóan éneke adja tudtul létét, hollétét. A hozzá való viszony kizorol a szocium szférájából. A vele való találkozás kiszámíthatatlan, irreális, az élmény feldolgozhatatlan, konfúz.

Ez már azonban a modern világ. A Maros völgyében megépül a vasút. Gáterek jelennek meg, idegenből favágó munkások lepik el a tájat. Megfogyatkoznak az erdők. Megszűnik az erdők csendje. Megszaporodnak a bűnözések.

Nuca történetében Wass Albert többféle értelmezéssel kísérletezik. A cigányasszony jóslata nyomán az ördögi megszállottság, az elvetemült gonoszság, a paráznaság szabadul fel a lányból. Úgy tűnik, a női megaláztatást kell megbosszulnia, a férfivágyat megcsúfoló, romlást, halált hozó asszonyi elvetemültség hordozója. Amikor a patriarchális világ összeomlik, az író váratlanul a veszendő hagyományok reprezentánsává, a természetben élő, örök titkokat ismerő, morális értékeket követő látnokká nemesíti hősét. Amikor a korrupt intézmények a havasok világában is uralkodni kezdenek, Nuca alakja kompromittálódik, láthatatlanná válik, köréje irreális, irracionális híresztelések épülnek. Bármennyire egy megszűnt világ hiteles képviselőjének szeretné tekinteni, a szerző az eróziótól megóvni nem tudja.

Érdemes szóvá tenni azokat a retorikai alakzatokat is, amelyekkel Wass Albert egy archaikus világszemlélet elemeit, töredékeit összefüggő kompozícióba igyekszik szerkeszteni. A regény gyakran aknázza ki azokat a beszédhelyzeteket, amelyek autobiografikus narratívumokba sűrítenek etnográfiai tényeket. Szereplői rendre vallomást tesznek életük

fordulásáról. Így ismerjük meg a plájásszá lett férfiak, a prepegyitté lett Bandilla élettörténetét. Az első gőzös feltűnése, a ratosnyai vasútállomásra való befutása riadalmat kelt és hosszasan nyomasztja a környékeliek hangulatát. A szóbeszéd szerint egy asszony ikreket szült.

„Valahol túl, a jódi kaszálók szélén elkurjantotta magát egy pásztorlegény:

– Hujjhahuuu! Jön az ördög, huuuj! Emberek, huuuj! Nézzétek, huu! Jön az ördög szekere, huuuj! Hujj, de rusnya, huuuj! Mint az ördög, huuuj! Fekete, mint az urak a vásárban, huuuj! Hujjhahuuu! Hujj, ördög, huuuj! Füstöl a feje és hosszú a farka, huuuj! Hujjhahuuj! Nyáhuuuuj!

A kurjantás végigvonyított a völgy fölött, és az emberek lefele fordították mind a fejüket Dédának. És látták, ahogy a töltés végében megjelent egy fekete valami, és jött egyre közelebb. Aztán már hallani is lehetett, és látni is tisztán. Füstölve jött és egy nagy csúnya szerkezet, egy istentelen masina, köpte a fekete füstöt, és zakatolása lassan megtöltötte a völgyet, megtöltötte a levegőt, megtöltötte a világot, az emberek fülét, agyát, és olyan volt igazán, mintha maga az ördög jött volna kerekre szerelve fölfele a Maroson.

Mind látták, és senkinek sem volt egy szava sem. Rettenetes csönd volt az emberek között. Csak a csúnya fekete szekér nőtt egyre nagyobbra, csak az dübörgött és zakatolt és pöfögött, és okádta az irgalmatlan szennyest, fekete füstöt a tisztára sikált nyári ég felé.”

A vonat mint civilizatorikus eszköz fogadtatása a 19. századi irodalom toposza lett. Jelen regényben a természet–technika, a műveletlenség–technika oppozíciót aktivizálja. Mikszáth Kálmán *Új Zrínyiász* című regényében a múlt–jelen ellentétet telepíti rá a toposzra.

Wass Albert is, akárcsak a többi szerző, minden alkalmat megragad, hogy hiedelemközhelyekkel hitelesítse a havasok világát. Nuca az ajtóba állított seprével jelzi távolétét. A hegyi emberek Sándru Indrei keresztje alá minden útjukkor követ hajtanak. Amikor nyúl szalad át az ember előtt az úton, rossz előjel. Az újszülött megtekintésére érkezett vendégek leköpi a gyereket igézés ellen, keveset ülnek, hogy ne vigyék el a gyerek álmát. A vadászatra induló férfiak idegenkednek attól, hogy szerencsét kívánjanak nekik.

A mutatványossá átvedlett, illuzionista, szórakoztató célú mágiát űző vándor mutatványos alakja a 20. század narratívumainak népszerű alakja volt. A regényben egy örömeny mutatványos az, aki órát morzsol össze, majd újra egészé varázsolja.³⁴¹ Mikor Éltető Gáspár eldönti, hogy vadászházat építsenek számára a havason, megnevezetlen hagyományhoz igazodva választja ki a ház helyét: őz vezeti el az alkalmas területre.³⁴² A jó és rossz, a tiszta és tisztátalan tér különbségéről írja a regény:³⁴³ „Vannak házak, melyek

³⁴¹ Mezőségi változatai: Keszeg V. 1999: 196–197.

³⁴² A hely kiválasztásának/kijelölésének narratívumát elemzi: Berze Nagy J. 1927.

³⁴³ A megszállt, uralt tér veszélyes az ember számára. Ilyen esetben a házat el kell hagyni, a föld művelhetetlen. Mezőségi hiedelmek: Keszeg V. 1999: 138.

olyanok, hogy csak baj és nyomorúság lakhatik bennük. Az ember megpillant egy ilyen házat, és valami furcsa szorongás fogja el. Pedig lehet szép és rendes maga a ház. Hiba nélkül való. Mégis van benne valami, benne vagy körülötte, valami megmagyarázhatatlan. Valami bajjóslatú. Valami, ami elszomorítja, és gondolkodóvá teszi az embert, ha elmegy előtte.

Az ilyen ház mellett a legjámborabb kutya is rosszkedvűvé és harapóssá válik. Madár soha nem rak fészket az eresz alá. Pele nem költözik a padlásra. Mókus elkerüli. Csak patkányok surrannak alatta. Csak a harkály jár egy idő múlva, és kopogtatja, firkészi benne a hibát. És éjszaka baglyok ülnek a tetején.

Az ilyen ház bajjal és vesződéssel épül, és ha kivénül és ledől, csalán nő a helyén. Isten tudja, hol van benne a hiba. Talán a fájában rejtőzik valami fojtogató, szagtalan és láthatatlan penész. Valami keserűség, ami megmérgezi a levegőt. A fában talán, amiből építették. De az is lehet, hogy a helyben van a hiba. Gonoszság van eltemetve alatta a földben, és az sugárzik ki folyamatosan, és izzad elő újabb és újabb gonoszságokat. Vagy az erdő olyan ott. [...] Az is meglehet, hogy az emberekben volt a hiba, akik kigondolták, és megépítették az ilyen házat. Belőlük surrant át valami sötét és gonosz kísértet a ház falaiba.”

És végül Wass Albert esetében is tudatos írói eljárásnéven említeni kell a hiedelmeknek a frazeológia, a nyelv szintjén való beemelését. Tóderik boszorkányos gyorsasággal fejt le a medve bőrét. A farkas úgy néz, mint az ördög. A felnőtt férfi igazmondásra kényszeríti a leánykát: *be ne csapj, mert elvisz ördög – mondja neki. Mikor a havasra vihar tör, ördög jár a tájon. Ha hiúz hangja hallszik, kacag a sátán.* Mikor a pásztorok női hajszálat találnak a szálláson, az *olyan, mint a tündéreké.*

Az említett korszak irodalmának szembevető sajátossága az autobiografikus szövegek, az emlékirat látványos felduzzadása (Kemény János, Kacsó Sándor, Wass Albert). Az autobiográfia a szerzői életvilághoz való kapcsolódás révén lehetővé teszi a legkülönbözőbb szűzsékek, események, hagyományok, a kor meghatározó személyiségeivel, tájakkal kapcsolatos élmények regénybe való szerkesztését. Biografikus narratívumba illeszti a vizsgált toposzt a balos ideológiát vállaló kolozsvári munkásíró, **Nagy István** is (1904–1977).³⁴⁴

Az első világháborúba besorozott édesapának rövid idő múlva nyoma vész a fronton. A nyomorral, kilátástalansággal küszködő édesanya sorstársaihoz hasonlóan javasaszonyhoz fordul férje előkerítéséért. Az előírásnak megfelelően utolsó pénzén vidékről piros szemű fekete kakast szerez. A szárnyast az elsőszülött fiúnak kell elvinnie a Kétvízköze nevű városrészben lakó asszonyhoz, anélkül, hogy útján visszanézne. Az ügy érdekében a fiúnak több napon keresztül kell ház körüli munkákat végeznie. Második látogatása végén egy hősi halált halt katona csukaszürke köpenyének tenyérnyi darabkáját kapja, hogy az

³⁴⁴ A hivatkozott *Sáncalja* című regény a szerző életrajzi sorozatának első darabja. Az elemzett epizódot elbeszélésben is feldogozta, *A piros szemű kiskakas* címmel.

apa használta zsebkendőbe csavarva a tűzbe dobják. Munkája végeztével a szentképekkel zsúfolt szobában egy selyempapírba csavart drótszeget kap. Ezt az asztalra kellene beverni, az apának naponta erre kellene tálni, ebéd végeztével a számára kitett levest a családtagoknak közösen kellene elfogyasztaniuk. S ezután kilenc hét elteltével az apának haza kellene érkeznie. A legény azonban elveszíti a szeget.

Az anya parancsát ímmel-ámmal, hitetlenül végző legényt a kudarc láttán az anya apagyilkosnak nevezi. A történet a vád alóli önfelmentés szándékával íródik, magán hordozza a póruljárt fiú kreálta értelmezési keretet. A javasasszony szándékosan ad fel lehetetlen feladatokat (az apa zsebkendőjének használata), a kakas húsából vasárnapi ebédet készít a maga számára. Utolsó látogatáskor, a szeg átadása után tulajdonképpen vissza is lopja a megváltó szeget a gyerek zsebéből. Ennek bizonyítására a főhős hasonló család-áldozatává vált sorstársat talál.

A személyesen megélt események feldolgozása többszörös befolyás hatása alatt történik meg. Miközben a proletárcsaládok folyamatosan éheznek, a javasasszony szolgáltatásai ellenében élelmiszerhez jut. A gazdasági válság idején kevés pénzért megerőltető munkát végző fiatalembert a javasasszony vasárnap dolgoztatja. A regény megírásakor pedig már egyértelmű, hogy a család kétségbeesett áldozata fölösleges és hiábavaló volt. A javasasszony ilymódon egyike lesz azoknak, akik részéről a narrátort (s osztályos társait) bántás, csalódás, igazságtalanság éri (a rokonságot megtagadó, vagy a rokonságot kihasználó családtagok, a jómódúakkal rokonszenvező tanítónő, a nyomorban elembertelenedett munkatársak, a fizetést önkényesen megszabó, a munkásokat elutasító munkaadók, később a sztrájkőrők, a biztonsági szervek). A javasasszonyban való hiszékenység pedig olyan megítélés alá esik, mint a vallásos hit, a megaláztatások vállalása, a sztrájkörzés, az elvtelenség, a gerinctelenség.

Következtetések

Amit elemzésünk során érzékeltetni kívántunk: miközben az irodalom, mint sajátos beszédmód (mint ártatlan toposz, mint retorikai alakzat) alapvetően felszámolta a rontás és a boszorkányság kulturális és szociális kontextusát, új horizontba (szépirodalmi szövegek, regényolvasó társadalom) illeszti bele, szándéka ellenére (az irodalmiság leple alatt) konceptuális *üggyé, esetté* avatja a boszorkányságot, ezáltal *távolságot termelt* vele szemben.³⁴⁵

E folyamat több állomásának elemzése áll rendelkezésünkre.

A reformációtól kezdődően az egyház elhatárolódott a népi/paraszi/falusi kultúrától, kialakítva a „kétféle hit”, a vallás és a babona, az isten és ördög imádatának dichotómiáját.

³⁴⁵ A szerző hasonló szándékot követő elemzése azt vizsgálta, hogy a szépirodalom recepciója, hatása hogyan történik meg a populáris közegben: Keszeg V. 2002a.

A vallás és a vallási élet reformja, a tiltások és törvénykezések sokasága elítélően nyilatkozott a boszorkányságról, a bűbájról, a mágikus praktikákról (különösen az 1420–1430-as években).³⁴⁶ A démonológia vádjával a középkor végén, a 16–17. század folyamán újabb diskurzus kezdődik a boszorkányságról, amelynek fenntartói a helyi és megyei világi hatóságok, az egyház, a tudományok képviselői. A konfrontáció, a boszorkányságról való hatalmi beszédmód fóruma a boszorkányper, amely egzisztenciálisan és ideologikusan érintette a populáris kultúrát.³⁴⁷ A tudományosság rituális kiterjesztésére, a tudományos narratíva eluralkodására a felvilágosodás kora kerít alkalmat. Az oktatás, a népművelés, a könyvkiadás, az alkalmazott tudomány (orvostudomány, botanika) minden alkalmat megragad a babonáról való nyilatkozásra.³⁴⁸

E folyamat organikus részének tekintjük a szépirodalomnak a boszorkányság és a hozzá szorosan kapcsolódó motívumok irányába való tájékozódását. A vizsgálatra kiválasztott korszak szerzői szemlátomást eltérő szándékokkal sajátították ki ezt a hagyományt. Makkai Sándor nemzetféltő gesztussal a történelem regiszterébe helyezi. A boszorkányságot a döntéshelyzetben az irracionalitás, az eltévelyedés felé mozdító uralhatatlan, sorsszerű erőként jeleníti meg.³⁴⁹ Wass Albert regényének kerettörténetében a természet pozitív, a technika negatív mítosza szerveződik oppozícióba. E történetben a boszorkányság borzongatóan exotikus hagyománya a pozitív mítoszba simul bele, erősen feloldva a regényírói életmű paradigmaticus témáját, a nemzeti, kisebbségi sorsot. A népi, a szociográfiai érzékenységgű írók (Balázs Ferenc, Szabó Dezső) a nemzeti–nemzetiségi specifikumot őrző világot látnak a paraszti-falusi hagyományban. Ám, miközben e kultúra bizonyos elemeit feltétlen tiszteletben részesítik, a hagyomány másik része fölött elítélő véleményt mondanak. A regény az ő esetükben olyan propagandisztikus szándékoknak rendelődik alá, amelyek türelmetlenül kívánták megreformálni a társadalmat. E propaganda hatékonysága érdekében e szerzők megpróbálták a lokális regiszterekben előforduló hagyományt (beszédhelyzet, történet, eset, személy, toponímia) felismerhetően idézni fel. Nagy István önéletrajzi regénye az osztályszemlélet, szűkebben egy család-történet megmásíthatatlan fordulata perspektívájából láttatja a toposzt. A boszorkányság irodalmiasításában Tamási Áron ment el legmesszebb: a jó és a gonosz küzdelmének, az összezsapások, az átváltozások sorozatának szerepeltetésével mesévé alakította át. A külső referenciától való elszakítással öntörvényű, expresszív szimbolikus nyelvvé, szimbolizálóvá transzformálta.

³⁴⁶ A korabeli zsinati döntéseket és prédikációirodalmat Dömötör Tekla tekinti át (Dömötör T. 1981: 46–55). Korábban: Bitskey I. 1978.

³⁴⁷ E folyamatról, a hatalom újkori újraelosztásáról: R. Muchembled 1994/1997, különösen: 49–244. A boszorkányperek irodalmából egyetlen tételre utalunk: Kristóf I. 1998.

³⁴⁸ A kor irodalmának összefoglalása: Bisztray Gy. 1945; Pogány P. 1978; Oláh A. 1986.

³⁴⁹ Egy évszázaddal korábban Petőfi Sándor *János vitéze* optimista nemzeti-plebejus eposz epizódjaként szerepelteti a sötétség birodalma fölötti győzelmet.

Primér irodalom

BALÁZS Ferenc

1936 *Zöld árvíz*. Erdélyi Szépműves Céh, Kolozsvár.

MAKKAI Sándor

1979 *Ördögszekér*. Erdélyi regény. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. (Első kiadás: 1926.)

NAGY István

1971 *Sáncalja*. I–II. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.

SZABÓ Dezső

1989 *Az elsodort falu*. Csokonai Könyvkiadó, Debrecen. (Első kiadás: 1919.)

TAMÁSI Áron

1975 Énekes madár. Székely népi játék. In. Uő: *Akaratos népség*. I. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Első kiadás: 1933.)

1981 *Jégtörő Mátyás*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca. (Első kiadás: 1935.)

1982 *Ragyog egy csillag*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca. (Első kiadás: 1937.)

WASS Albert

1999 *A funtíneli boszorkány*. I–III. Mentor Kiadó, Marosvásárhely. (Első kiadás: 1959.)